

AVRUPA BİRLİĞİ (AB)'NE ÜYELİK SÜRECİNDE TÜRKİYE'DE HUKUK DEVLETİNİN DÖNÜŞÜMÜ: HELSİNKİ ZİRVESİ'NDEN GÜNÜMÜZE İÇ HUKUKTA YAPILAN DÜZENLEMELER ÜZERİNE

Conversion of Constitutional State in Membership Process of Turkey to European Union (EU): About Arrangements Performed in Domestic Law from Helsinki Summit until Today

Hakan ÖZDEMİR*,

Ahmet ÇİFTLİKÇİ**

ÖZET

Bu çalışmada Türkiye'de AB'ye üyelik sürecinde Helsinki Zirvesi'nden günümüze kadar iç hukukta yapılan düzenlemelerin, hukuk devletine etkilerinin ortaya konması amaçlanmıştır. Bu amaçla sürdürülen çalışmada, öncelikle Türkiye-AB ilişkileri ve hukuk devleti hakkında bilgiler verilmiştir. Daha sonra da Helsinki Zirvesi'nden günümüze kadar Türkiye'de iç hukukta yapılan düzenlemeler, AB'ye üyelik süreci üzerinden ele alınarak çalışma sonlandırılmıştır. Çalışmanın sonunda, Türkiye'de AB'ye üyelik sürecinde Helsinki Zirvesi'nden günümüze kadar iç hukukta yapılan düzenlemelerle hukuk devletinin birçok gereği sağlanarak ya da geliştirilerek hukuk devletinde büyük bir dönüşüm yaşandığı tespit edilmiştir. Ayrıca bu süreçte demokrasi, sivilleşme ve insan hakları konusunda Avrupa standartlarına yaklaşan Türkiye'nin, daha uygar ve yaşanabilir bir ülkeye dönüştüğü sonucuna erişilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Birliği, Hukuk Devleti, İç Hukuk, Türkiye.

ABSTRACT

In this study the aim is to emphasize the effects of arrangements, which were performed in domestic law from Helsinki Summit until today during the membership process of Turkey to EU, on constitutional state. In the study conducted according to this aim, initially info was provided about Turkey-EU relations and constitutional state. After that, the study was finalized after handling the arrangements performed in domestic law from Helsinki Summit until today through membership process to EU. At the end of the study, it was determined that many necessities of constitutional state were fulfilled or developed due to the arrangements performed in domestic law from Helsinki Summit until today in the course of membership of Turkey to EU, thus a great conversion took place in the constitutional state. Besides, it was concluded that Turkey, which approached to European standards in terms of democracy, demilitarization and human rights, was converted into a relatively modern and liveable country.

Key Words: European Union, Constitutional State, Domestic Law, Turkey.

GİRİŞ

Başlangıçta ekonomik nedenlerle kurulan; ancak günümüzde hem ekonomik, hem de siyasi ve sosyal yönü bulunan AB, insan hakları, temsili demokrasi ve bunlarla bağlantılı olan hukuk devletini güçlendirme hedeflerine yönelen, hukukun üstünlüğünü gözetilen, 28 üyeli devasa bir birliktir. AB ile serüveni 1959'da başlayan Türkiye, bazı dönemlerde birtakım siyasi ve ekonomik nedenlerle meydana gelen aksaklıklar dışında Birlikle bütünleşme arzusundan vazgeçmeyen, Birliğe tam üyelik yolunda birçok yükümlülüğü üstlenmekten kaçınmayan bir ülkedir. Türkiye'de AB adaylığının onaylandığı 10-11 Aralık 1999 tarihli Helsinki Zirvesi'nden tam üyelik müzakerelerine başlama kararının alındığı 17 Aralık 2004 tarihli Brüksel Zirvesi'ne kadar, AB'ye üyelik amacına yönelik olarak Ulusal Program'da yer alan öncelikler çerçevesinde kapsamlı bir reform sürecine girilmiş olup; 3 Ekim 2005'te başlayan tam üyelik müzakereleri sürecinde ivme kazanan AB müktesebatına uyum çalışmaları çerçevesinde reformlara devam edilmiştir. AB'ye üyelik sürecinde Türkiye'de Anayasa değişiklikleri, uyum yasa paketleri, reform paketleri ve AB müktesebatı gözetilerek hazırlanan yasal reformlarla demokrasi, insan hakları ve sivilleşme

*Yrd.Doç.Dr., İnönü Üniversitesi, İ.İ.B.F. Uluslararası İlişkiler Bölümü, MALATYA; Mail: hakan.ozdemir@inonu.edu.tr

**Yrd.Doç.Dr., İnönü Üni., Malatya M.Y.O. İşletme Yönetimi Programı, MALATYA; Mail: ahmet.ciftlikci@inonu.edu.tr

konusunda Avrupa standartlarına yaklaşılmış, hukuk devletinin birçok gereği sağlanarak ya da geliştirilerek hukuk devletinde büyük bir dönüşüm yaşanmıştır.

Türkiye’de AB’ye üyelik sürecinde Helsinki Zirvesi’nden günümüze kadar iç hukukta yapılan düzenlemelerin hukuk devletine etkilerinin ortaya konmasının amaçlandığı bu çalışmada, tarihsel ve betimsel araştırma yöntemlerinden yararlanılmıştır. Bu amaçla sürdürülen çalışmada, Türkiye’nin AB serüveni ve hukuk devleti hakkında bilgi verildikten sonra, Türkiye’nin AB’ye üyelik sürecinde Helsinki Zirvesi’nden sonra iç hukukta yapılan düzenlemelerin hukuk devletine etkileri ortaya konmaya çalışılacaktır. Çalışma şu şekilde organize edilmiştir: Takip eden bölümde dünden bugüne Türkiye-AB ilişkilerine, ikinci bölümde hukuk devletine değinilecektir. Çalışmanın son bölümünde ise, Helsinki Zirvesi’nden günümüze Türkiye’de iç hukukta yapılan düzenlemeler AB’ye üyelik süreci üzerinden ele alınacak ve çalışma sonuç kısmıyla tamamlanacaktır.

1. DÜNDEN BUGÜNE TÜRKİYE-AB İLİŞKİLERİ

Başta Immanuel Kant olmak üzere birçok düşünürü uzun süre meşgul eden Avrupa’nın bütünleşme düşüncesi, ancak II. Dünya Savaşı’ndan sonra beliren sosyal ve siyasal ortam içinde (Akşemsettinoglu, 2011: 3) şekillenen AB ile somut ve başarılı bir şekilde uygulama alanı bulabilmiştir. 20. yüzyılın ilk yarısında iki büyük ve yıkıcı savaş gören Avrupa’da özellikle Almanya ve Fransa gibi iki ezeli düşmanın ve daha sonra da diğer Avrupa ülkelerinin bundan sonra birbiriyle savaşmalarını önlemek ve stratejik kaynaklarını birleştirmelerini sağlamak amacıyla Avrupa Kömür ve Çelik Teşkilatı (AKÇT)’nin kurulmasının ardından, öncelikle kömür ve çelik piyasalarının birleştirilmesi, ortak tarım politikası, gümrük birliği, ortak pazar ve parasal birlik adımları atılarak Birliğin varolma nedeni olan ekonomik bütünleşme amacına erişilmeye çalışılmıştır. Daha sonra da ortak ekonomik çıkarları daha etkili bir şekilde sağlamak ve geliştirmek amacıyla ihtiyaç duyulan siyasi birlik oluşturma çabalarına ağırlık verilmesiyle (Hurmi, 2008: 42-43) gelişimini sürdüren AB, en son 2013’te Hırvatistan’ın katılımıyla 28 üyeli devasa bir siyasi ve ekonomik birlik halini almıştır. Türkiye’nin Birlikle olan ilişkisi ise, 31 Temmuz 1959’da Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ile ortaklık görüşmelerine başlanması için resmi başvuruda bulunulmasıyla başlamıştır. Türkiye’nin, batılılaşma ideolojisi, Soğuk Savaş, Yunanistan faktörü, ekonomik ve sosyal nedenler şeklinde sıralanabilen sebeplerle (Bakan, 2005: 1128) yaptığı başvuru sonrasında üyelik için gerçekleştirilen müzakereler, 28 Eylül 1959’da başlamıştır. Ancak 27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesi’nden sonra, Fransa Cumhurbaşkanı De Gaulle’ün Topluluğa yaptığı baskıdan dolayı Toplulukla müzakereler kesintiye uğramıştır. Fransız vetosunun 18 Haziran 1962’de kalkmasıyla yeniden başlayan müzakereler neticesinde 12 Eylül 1963’te Ankara Anlaşması imzalanmıştır (Yazgıç, 2005: 64-65).

14 Aralık 1964’te yürürlüğe giren Ankara Anlaşması, Türkiye ile Topluluk arasında hazırlık, geçiş ve son dönem olarak adlandırılan üç dönemde tamamlanacak bir ortaklık ilişkisini öngörmüştür. Anlaşmanın yürürlüğe girmesiyle başlayan, başlangıçta 5 yıl olarak kararlaştırılan; ancak daha sonra 1 Ocak 1973’e kadar devam ederek 9 yıl süren hazırlık döneminde, Türkiye ekonomisiyle Topluluk ekonomisi arasındaki farkı azaltmak amacıyla Türkiye’ye tek taraflı tavizler verilmiştir (Karluk, 2002: 484). Taraflar arasında 23 Kasım 1970’te imzalanan ve 1 Ocak 1973’te yürürlüğe giren Katma Protokol’le geçiş dönemine girilmiştir. Bu Protokol’le taraflar arasında sanayi ürünlerini konu alan bir gümrük birliğinin zamanla tesis edilmesi, işgücünün serbest dolaşımının sağlanması, tarım ürünlerinde giderek genişleyecek bir tercihli ticaret rejiminin uygulanması, saptanan alanlarda Türkiye ile Topluluk arasında mevzuat ve politikaların yaklaştırılması ve hizmetlerin serbest dolaşımı süreçlerinin başlatılması öngörülmüştür (Özer, 2009: 92). Ancak Katma Protokol’ün imzalanmasının ardından, önce Kıbrıs çıkarması ve akabinde yaşanan siyasal olaylardan dolayı Türkiye’nin zor günleri başlamıştır. Bu zorluklar sadece siyasal düzeyde değil, bundan daha yoğun şekilde ekonomik düzeyde varlığını göstermiştir. Bu yıllardan sonra enflasyon ülkenin değişmez gerçeği haline gelmiştir (Dedeoğlu, 2005: 28). Geçiş döneminde gerçekleşen Kıbrıs çıkarmasından sonra Türkiye-AET ilişkilerine de zarar veren Amerikan ambargosunun yol açtığı ekonomik kriz ve dış borçlanma ortamında Türkiye’nin yardım isteğinin

Topluluk tarafından reddedilmesi, 12 Eylül 1980 Askeri Müdahalesi gibi gelişmelerin yanı sıra, Yunanistan'ın 1981'de Topluluğa tam üye olarak katılması gibi nedenlerle Türkiye, Toplulukla olan ilişkilerini askıya almış ve mali işbirliğini sona erdirmiştir (Tecer, 2007: 173).

12 Eylül 1980 Askeri Müdahalesi ile belirsizlik ortamına giren Türkiye'nin Toplulukla ilişkileri, 24 Ocak 1980 Kararlarıyla ithal ikamecilikten vazgeçilerek başlatılan dışa açılma sürecinin devam ettirilmesi ve 1983'te ülkede sivil idarenin tekrar kurulmasıyla yeniden canlanmıştır. 1986'ya gelindiğinde ilişkilerin seyri değişmeye başlamış, 14 Nisan 1987'de ise, Türkiye Ankara Anlaşması'ndan bağımsız olarak, Anlaşmada öngörülen dönemlerin tamamlanmasını beklemeden Topluluğa tam üyelik başvurusunda bulunmuştur (Koç, 2001: 70). Türkiye'nin başvurusundan iki buçuk yıl sonra 18 Aralık 1989'da Komisyon tarafından açıklanan Görüş Raporu'nda, Türkiye'nin Topluluğun ekonomik ve sosyal politikalarını yerine getirmekte sıkıntı yaşayacağı ve Türkiye'yle tam üyelik görüşmelerinin derhal başlamasının olanaklı görülmediği; ancak Türkiye'nin Topluluğa katılmaya ehil olduğu belirtilmiştir (Karluk, 2002: 501). Komisyon'un Görüş Raporu'yla hayal kırıklığına uğrayan Türkiye, yine de Toplulukla ilişkilerini sürdürmeye özen göstermiştir. Üyelik gerçekleşmezse en azından Ankara Anlaşması'nın hedeflerinden olan Türkiye'yle Topluluk arasında gümrük birliğinin bir an önce tamamlanması yolundaki girişimlere devam edilmiştir. Nihayet Ortaklık Konseyi'nin 6 Mart 1995'teki 36. toplantısında gümrük birliği kararı alınmış ve 1 Ocak 1996 itibarıyla Gümrük Birliği'ne girilmiştir (Çalış, 2005: 1155).

Türkiye'nin AB üyeliği yolundaki hedef ve çabaları, gerek gümrük birliğinin gerçekleştirilmiş olması, gerekse AB'nin genişleme sürecine ilişkin olarak meydana gelen gelişmeler neticesinde yeni boyutlar kazanmıştır. Bir yandan gümrük birliği sürecinde Türkiye'nin yükümlülükleri doğrultusunda faaliyetler sürdürülürken, diğer yandan AB'nin genişleme sürecinde yer alma yönündeki girişimlere de ağırlık verilmiştir. Ancak 12-13 Aralık 1997'de yapılan Lüksemburg Zirvesi'nde üyelik müracaatında bulunan 10 Merkezi ve Doğu Avrupa (MDA) Ülkesi ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY)'nin adaylığı kabul edilip, bu ülkelerden Polonya, Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Slovenya, Estonya ve GKRY ile katılım müzakerelerinin başlatılmasının kararlaştırılmasına rağmen, Türkiye için diğer aday ülkelerden farklı özel siyasi koşulların öne sürülerek, Türkiye'ye katılım müzakereleri açılacak ülkeler arasında yer verilmemiştir (DPT, 2000: 43-44). GKRY dahil birçok ülkeye adaylık perspektifi verip, Türkiye'yi genişlemenin dışında tutan AB politikasına Türkiye'nin verdiği cevap sert olmuştur. Zamanın Başbakanı Mesut Yılmaz, Lüksemburg Zirvesi'nde Türkiye'ye haksızlık yapıldığını, Türkiye'nin AB ile ilişkilerini Gümrük Birliği seviyesine çektiğini ve artık Kıbrıs, Ege ve insan hakları gibi konularda görüşmeyeceklerini beyan etmiştir (Usul, 2006: 193). Kıbrıs konusunda restleşmelerin arttığı ve hatta Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Parlamentosu'nun Türkiye'yle birleşme kararı alabileceği gibi konuların tartışıldığı bu dönemde, PKK ile mücadelede işbirliği, Körfez Savaşı sonrasındaki Irak faaliyetlerine Türkiye'nin dahil edilmesi, Balkanlardaki NATO faaliyetlerine Türkiye'nin katılması gibi etmenlerden dolayı ABD ile yakalanan fevkalade yakınlaşma, ABD'nin Türkiye'nin adaylığını var gücüyle desteklemesine yol açmıştır (Dedeoğlu, 2005: 36). ABD faktörü başta olmak üzere, AB limanından ayrılmış bir Türkiye'nin Avrupa'ya alternatif yeni bölgesel yapılanma arayışlarına gireceği ve hatta bizzat bu yapılanmaların merkezi durumuna gelebileceği, Türkiye'nin artık görüşmeyeceğini belirttiği hususlarda Birliğin Türkiye'ye müdahale edemeyeceği gibi AB açısından birçok olumsuzluğu barındıran etmenin yanı sıra, Türkiye'nin AB adaylığına karşı çıkan Hristiyan Demokratlar'ın yerine Almanya'da Sosyal Demokratlar'ın iktidara gelmesi ve nihayet 1999 Marmara Depremi neticesinde Avrupa'da Türkiye lehine beliren sempatinin etkisiyle (Usul, 2006: 193-194), 10-11 Aralık 1999'da Helsinki'de gerçekleştirilen AB Devlet ve Hükümet Başkanları Zirvesi'nde Türkiye, diğer aday ülkelerle eşit koşullarda AB'ye aday ülke olarak kabul edilmiştir (Özer, 2009: 93-94).

Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'nin aday ülke olarak ilan edilmesinin ardından, Avrupa Komisyonu tarafından hazırlanarak, AB Konseyi tarafından onaylanan ve Türkiye'nin AB müktesebatına uyum yükümlülükleri dahil olmak üzere Kopenhag kriterlerine uyum çerçevesinde kısa ve orta

vadeli öncelikleri ve sağlanacak mali yardımları kapsayan Katılım Ortaklığı Belgesi, 24 Mart 2001'de Avrupa Toplulukları Resmi Gazetesi'nde yayımlanarak tebliğ edilmiştir. Katılım Ortaklığı Belgesi'ne paralel olarak AB müktesebatına uyum sağlamak amacıyla Türkiye'de mevzuatta yapılacak düzenleme ve değişikliklerin, uyum için gerekli idari kapasitenin geliştirilmesinin, kısa ve orta vadeli öncelikler takviminin yer aldığı AB Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Türkiye Ulusal Programı (Ulusal Program) 19 Mart 2001'de Bakanlar Kurulu tarafından kabul edilerek (DPT, 2004: 6), Türkiye'nin AB üyeliğine yönelik öncelikleri yerine getirmek amacıyla atacağı somut adımlar altı ana başlık altında ortaya konmuştur (Karlık, 2002: 709). Bu çerçevede Türkiye'de önemli reformlar hayata geçirilmiş, insan hakları ve temel özgürlükler alanlarında çok sayıda yasal ve yönetsel reformlar yapılmış, düşünce ve ifade özgürlüğünün genişletilmesi, farklı din ve inançlara mensup fertlerin ibadet özgürlüklerinin güçlendirilmesi, Türk vatandaşlarının günlük hayatlarında geleneksel olarak kullandıkları farklı dil ve lehçelerin öğrenilmesi yolunda birçok önemli gelişme kaydedilmiştir. Bu gelişmeler karşısında 12-13 Aralık 2002'de yapılan Avrupa Konseyi Kopenhag Zirvesi'nde Toplulukla müzakerelere başlanması bakımından şartlı bir takvim öngörülmüş ve Türkiye'nin Kopenhag siyasi kriterlerini sağlaması için son eksikliklerini Aralık 2004'e kadar gidermesi durumunda, 2005'ten itibaren Türkiye'yle katılım müzakerelerine başlanacağı belirtilmiştir. 17 Aralık 2004'te Brüksel'de gerçekleştirilen AB Devlet ve Hükümet Başkanları Zirvesi'nde, 3 Ekim 2005'te Türkiye'yle müzakerelerin başlatılması kararlaştırılmıştır (Balkır, 2013: 19-20). Nihayet 3 Ekim 2005'te yapılan Katılım Konferansı'yla Türkiye ile AB arasındaki Katılım Müzakerelerine resmen başlanmıştır. Müzakere sürecinin ilk aşaması olan ve AB mevzuatıyla Türk mevzuatı arasındaki farklılıkların saptanarak, bu farklılıkların giderilmesi amacıyla uyum sürecinin genel bir takviminin ve karşılaşılabilecek olası sorunların saptanacağı ve bir yıl sürecek olan Tarama Süreci'ne 20 Ekim 2005'te geçilmiştir. Müzakere Çerçevesi'nde belirlenen 35 müktesebat başlığında gerçekleşen sürecin ardından müzakere sürecine geçilmiş olup, günümüzde tam üyelik müzakereleri devam etmektedir (Bulut, 2006: 47).

2. HUKUK DEVLETİ ÜZERİNE

Toplumsal örgütlenmede “mülk devleti” ve “polis devleti” anlayışlarından sonra gelinen aşama “hukuk devleti” aşamasıdır. Egemenliğin kişilerden uluslara geçmesi ve çeşitli kurumlar eliyle kullanılmasının yanında, hukuk normlarının onu oluşturanlar da dahil olmak üzere her kişi ya da kurumu bağlamasını ifade eden hukuk devleti (Çağlayan, 1997: 41-42), hukukun üstünlüğüne inanan, kişi hak ve hürriyetlerini koruyan, adil bir hukuk düzenine ve bağımsız bir yargıya sahip olan ve yürürlükteki yasal düzenlemeleri evrensel hukuk normlarına uygun olan devlet olarak da tanımlanabilir (İkinciogulları, 1997: 29).

Yönetilenlere hukuk güvenliği sağlayan devlet düzeni olarak da ifade edilebilen hukuk devletinin gerekleri konusunda değişik görüşlere rastlanabilir. Örneğin Gözübüyük (2002: 81)'e göre hukuk devletinin gereklerinden önemli olanlar şunlardır: Temel haklar güvenliği, anayasaya uygunluğun yargısal denetimi, yasal yönetim, yönetimin yargısal denetimi, güçler ayrımı, demokratik rejim.

Gözler (2010: 209) ise, hukuk devleti ilkesinin gereklerini, genel gerekler ve özel gerekler şeklinde ikiye ayırmaktadır. Genel gerekler: Yasama, yargı ve yürütme organlarının hukuka bağlı olmasıdır. Özel gerekler: Yönetimin yargısal denetime tabi olması, yargıçların bağımsız ve teminatlı olması, yönetsel faaliyetlerin önceden bilinebilir olması, hukuki güvenlik ilkesinin mevcut olması, yönetimin mali sorumluluğunun olması ve diğer gereklerdir.

Can ve Güner (2006: 137-138)'e göre bir devletin hukuk devleti olabilmesi, öncelikle vatandaşlara temel hak ve hürriyetlerin tanınmasına bağlıdır. Hukuk devletinin diğer önemli gerekleri ise, yasama işlemlerinin anayasaya uygunluğunun sağlanması, yürütmenin eylem ve işlemlerinin yargı denetimine tabi tutulmasıdır. Bu ilkelerin yanında bir devletin hukuk devleti olabilmesi için; çoğulcu demokrasiyi gerçekleştirecek kural ve önlemleri alması, yasaların genel olması, kazanılmış haklara saygılı olunması, yargı bağımsızlığının sağlanmış olması, yargıçların bağımsız ve tarafsız olması, doğal yargıç kavramının yerleşmesi gibi ilkelerin anayasada yer alması

gerekmektedir. Ayrıca “hukukun üstünlüğü” ya da “hukukun genel ilkelerine bağlılık” ilkesinin de yerleşmiş olması gerekmektedir.

Küçük (2008: 353-354) ise, hukuk devletinin gereklerini daha kapsamlı bir şekilde ele alma yoluna gitmektedir. O'na göre hukuk devletinin şekli gerekleri ve dayandığı temel evrensel ilkeler şunlardır: Kuvvetler ayrılığı, yargı bağımsızlığı, yargıçların tarafsızlığı ve yargıç teminatı, tabii yargıç ilkesi, yönetimin yasallığı, yönetimin her türlü eylem ve işlemlerinin yargısal denetime tabi olması, anayasal yargı denetimi, yönetsel işlem ve eylemlerden dolayı kişilere verilen zararın tazminatı teminatı, hak ve hürriyetlerin anayasal ve yasal teminat altına alınması ve sadece yasayla sınırlandırılması, hukuki eşitlik ilkesi, iyi niyet, ahde vefa, kimsenin sahip olduğu haktan fazlasını devredememesi, kimsenin kendi davasında yargıç olamaması, yönetsel şeffaflık, yönetsel bilgi ve belgelere ulaşma hakkı, devletin faaliyetlerinin önceden hesap edilebilirliği anlamında genel olarak hukuki güvenlik ve cezaların kanuniliği, sanığın aleyhine olan cezai normların geçmişe yürümezliği, adil yargılanma hakkı, güvenlik hakkı, makul bir süre içinde açık duruşma ve hakkaniyete uygun biçimde dinlenilme, kararların kamuya açık bir şekilde verilmesi, hiç kimsenin suçluluğu hükmen sabit oluncaya kadar suçlu sayılmaması, yasaya aykırı olarak elde edilen bulguların delil olarak kullanılmaması, cezai sorumluluğun şahsiliği, genel müsadere yasağı, ceza hukukunda kıyas yasağı, cezai normlarda yürürlük ötesi uygulanmazlık ilkesi, yönetimin takdir yetkisinin belirginliği ve sınırlılığı, savunma hakkı, kararların gerekçeli olması, yasaların genel, soyut ve gayri şahsi oluşu, temel hak ve hürriyetleri sınırlayıcı nitelikteki hukuki normların belirginliği, anayasanın üstünlüğü, kazanılmış haklara saygı, kamu işlemlerinde ölçülülük, uygunluk, gereklilik, yüklenebilirlik ve belirlilik, kısıtlamaların oranlı olması, hakların kötüye kullanılmaması, fiili kusur yerine kusurlu sorumluluğun benimsenmesi, kesin hükme saygı, zaman aşımı, mücbir sebep, özel kuralın genel kuralı geçersiz kılması.

Hukuk devleti kavramının daha iyi anlaşılabilmesi için, bu gereklerden bazılarına değinilmesinin yararlı olacağı düşünölmektedir.

Temel Hak ve Özgürlüklerin Güvenliği: İnsan hakları da denilen temel haklar, bireylerin sırf insan olmalarından dolayı sahip oldukları hak ve hürriyetlerdir. İnsana sıkı sıkıya bağlı olan bu hak ve hürriyetlerin, olağanüstü durumlarda geçici olarak sınırlamaları olanaklı gözükse de, hiçbir şekilde bunların özüne dokunulamayacağı, hatta sahibinin bile bu haklarından feragat edemeyeceği kabul edilmektedir (Kuyaksil, 2007: 34). Temel hak ve hürriyetlerin güvence altına alınmasını sağlayacak birtakım hukuksal önlemlere gereksinim duyulmaktadır. Bunlar: Temel hakların anayasada yer alması, anayasanın sert bir anayasa olması, temel haklar konusunda yapılacak sınırlandırma ve düzenlemelerin yasayla yapılması, temel haklar yasayla düzenlenirken temel hakların özüne dokunulmaması, yasaların anayasaya uygunluğunun yargısal denetiminin yapılması şeklinde sıralanabilir (Gözübüyük, 2002: 81-82).

Yasal Yönetim: Bir devletin hukuk devleti olarak nitelendirilebilmesi için, bireysel özgürlük alanına yalnız yasalarla müdahale edilebilmesi gerekmektedir. Bu anlamda, hukuk devletinde yönetimin yasalara tabi olması gerekmektedir. Bütün yönetsel faaliyetlerin, yasalara tabi kılınmadığı bir devlet hukuk devleti olarak nitelendirilemez. Bu yüzden yasal yönetim ilkesi, hukuk devletinin gereklerinin başında gelmektedir (Schmitt, 2008: 124). Bir ölkede yerleşmiş hukuk düzenine yalnız bireylerin değil, aynı zamanda yönetimin de uymasını gerektiren yasal yönetim ilkesi, ölkede egemen olan hukukun yönetilenlere ve devlete karşı da hukuk güvenliği sağlaması gerektiğini (Gözübüyük, 2003: 163), bütün yönetsel makamların kaynağını yasadan almayan bir devlet yetkisini kullanamayacağı ve yasalarca çerçevesi çizilen hareket alanının dışına çıkamayacağını ifade etmektedir.

Yönetimin Yargısal Denetimi: Yasal yönetim ilkesinin işletilebilmesi, yönetimin eylem ve işlemlerinin bağımsız yargı organlarınca denetlenmesiyle olanaklıdır (Çağlayan, 1997: 42). Hukuk devleti, yönetsel eylem ve işlemlerin, zorlayıcı işlemlerde (kişi ve mülkiyetine müdahale eden işlemlerde) yönetimin takdir yetkisinin bağımsız mahkemelerin denetimine tabi tutulmasını gerektirmektedir. Bu denetimin yalnız işlemin yönetimin yetkisinde olup olmadığını değil, yönetsel

işlemin esasını da kapsamı gerekmektedir. Mahkemelerin de bireyin haklarının ihlal edildiğini tespit etmeleri halinde, sanki onun haklarının diğer bir birey tarafından ihlal edilmişçesine zararı tespit edilmelidir. Bu olgu, hukukun meşhur genellik, eşitlik ve belirlilik gereklerinin yanı sıra, hukuk devletinin olup olmadığını gösteren bir mihenk taşıdır (Hayek, 2008: 96-97).

Yasaların Anayasaya Uygunluğunun Denetimi: Hukuk devletinin temel gereklerinden biri olan bu denetim, normlar hiyerarşisinin tepesinden yer alan en üstün hukuk metni olan anayasanın fiili üstünlüğünü güvence altına almaktadır (Chevallier, 2010: 78-79). Böyle bir denetim mekanizması öngörülmezse, anayasanın üstünlüğü ilkesi bir temenni olmaktan öteye gidemez. Çünkü parlamentodaki geçici çoğunlukların çıkardıkları yasalarla, anayasaya aykırı kurallar koyarak, yasa yoluyla da baskı yönetimleri kurabilmeleri olanaklıdır. Bu açıdan çoğunluğun baskısı, baskıların en tehlikeli ve korkuncuna dönüşebilmektedir. Bu yüzden yasama organınca çıkarılan yasaların anayasaya uygunluğunun denetlenmesi büyük önem arz etmektedir. Bu denetim de iki şekilde yapılmaktadır: Siyasi ve hukuki denetim. Yasaların anayasaya uygunluğunun denetiminin siyasi bir organa tanındığı denetim şekli, siyasi sonuçlar doğuran ve siyasi tercihleri yansıtan bir işlem olduğu için pek sağlıklı görülmemektedir. Oysa hukuki bir sorun olan yasaların anayasaya uygunluğunun, mantıken hukuki bir yoldan gerçekleştirilmesi gerekir. Bunun için de günümüz anayasacılık hareketlerinde, yasaların anayasaya uygunluğunda yargısal denetim mekanizması benimsenmektedir (Teziç, 2009: 184-188).

Kuvvetler Ayrılığı: Hukuk devletini güvence altına alan ve ona hizmet ettiği sürece yararlı olan kuvvetler ayrılığı ilkesi (Hayek, 2008: 88), genel olarak teorik anlamda yasama, yürütme ve yargı olarak adlandırılan devletin üç temel erkinin bulunduğunu ve bunların farklı organlar eliyle kullanılması gerektiğini kabul etmektedir. Bu üç erkin birbirleri üzerindeki kullandığı yetkiler ve denetimlerin varlık nedeni, bireyleri tehdit ve tehlikelere karşı korumak ve bireylerin temel haklarını güvence altına almaktır (Atay, 2013: 1136). Ayrıca devlet içindeki güçlerin bir elde toplanması, özellikle yargı ile yürütme işlevinin ya da yasama ile yürütmenin tek elde toplanması, hukuk devletinin önemli gereklerinden olan, yönetimin yasallığı ilkesi ile yönetimin yargısal denetimi ilkesini de etkisiz bırakabilir (Gözübüyük, 2002: 83).

Yargı Bağımsızlığı ve Tarafsızlığı: Hukuk devleti ilkesinin önemli gereklerinden biri, yargı bağımsızlığı ve tarafsızlığıdır. Hukuk devleti yukarıda da değinildiği gibi, her türlü eylem ve işleminde hukuka uyan devlettir. Devlet organlarının eylem ve işlemlerinde keyfi davranmalarını, hukuk dışına çıkmalarını önlemenin bilinen en iyi yolu da, şüphesiz bunları bağımsız ve tarafsız bir organın denetimi altına almaktır. Geleneksel kuramda, bu denetim işlevi yargıya hasredilmektedir. Yargı, hem bireyler arasındaki uyuşmazlıkları hukuk düzeni içinde çözüme kavuşturacak, hem de devlet organlarının eylem ve işlemlerini hukuka uygunluk açısından denetleyecektir (Erözden, 2010: 9). Bu denetimin sözde kalmaması için, denetimi gerçekleştiren mahkemenin yürütme ve yasama organının etkilerinden bağımsız olması gerekir (Gözler, 2011: 86). Ancak yargının bağımsızlığının, sadece kurum olarak yargının, yasama ve yürütme organları karşısında bağımsızlığı olarak değil, aynı zamanda birey olarak her yargıcın sadece siyasi organlardan değil, yargının kendi içinden ya da toplumun diğer kesimlerinden gelebilecek baskılara karşı da bağımsız olması şeklinde anlaşılması gerekmektedir (Özbudun, 2010). Elbette ki, kurum olarak yargının ve birey olarak yargıcın her türlü etki ve müdahaleden korunmasını gerektiren yargı bağımsızlığı kadar, yargıçların hüküm verirken tarafsız olması da hukuk devleti açısından son derece önemlidir. Çünkü bir hukuk devletinde her meselenin yargı önüne gitmesi olanaklı olduğuna göre, bir uyuşmazlığın mahkeme önüne geldiğinde mahkemenin hukuk dışı başka mülahazalarla hareket etmesi halinde, bireylerin davranışlarının hukuk tarafından yönlendirilmesini beklemek beyhude olacaktır. Bu sorun biraz daha açık bir şekilde şöyle ifade edilebilir: Belli bir uyuşmazlık konusunda hukukun ne olduğu nihai yargı kararıyla ortaya çıkacağına göre, uyuşmazlığın tarafı olan bireylerin davranışlarını hukuka göre yönlendirebilmesi, yargıcın hukuk kurallarını doğru biçimde yorumlayıp, uygulamasına bağlıdır. Aksi takdirde, bireyler davranışlarını yasalara göre değil, mahkemenin sergileyeceği tavra dair sahip oldukları, hukuktan ziyade başka mülahazalara dayanan kanaate göre yönlendirirler (Raz, 2008: 155-156).

Demokratik Rejim: Hukuk devleti anlayışının yerleşip, gelişebilmesi için siyasal özgürlüğe dayanan demokratik bir rejime de gereksinim duyulmaktadır. Bir bakıma hukuk devleti, demokratik rejimi sınırlayan bir anlayıştır. Seçimle işbaşına gelen yasama organının yetkileri, sert bir anayasa ve yasaların anayasaya uygunluğunun yargısal denetimi yoluyla sınırlandırılmıştır. İktidarın hukuk devleti anlayışıyla sınırlandırılması, çoğunluk yönetiminin baskısını önlemek amacıyla bir koşul olarak görülmekte ve demokratik rejim hukuk devletinin temel gereklerinden biri sayılmaktadır (Gözübüyük, 2002: 84).

Yönetimin Faaliyetlerinin Önceden Bilinebilir Olması: Hukuk devletinde yönetimin eylem ve işlemlerinin yönetilenlerce önceden tahmin edilebilir olması, yönetimin takdir yetkisine sahip olduğu alanlarda dahi tam bir serbestiye sahip olmaması gerekmektedir. Bir hukuk devletinde bireyler, kendilerine uygulanacak hukuk kurallarının neler olduğunu önceden bilme ve kendi davranışlarını onlara göre ayarlayabilme olanağına sahip olmalıdır. Aksi takdirde, bireylerin kendilerini hukuk güvenliği içinde hissetmediği bir atmosfer doğar (Gözler, 2011: 87). Yönetimin faaliyetlerinin önceden bilinebilir olması ilkesi, liberal hukuk devletinin “bireysel özgürlüklerin ilke olarak sınırsız, devlet yetkilerinin ilke olarak sınırlı ve dolayısıyla öngörülebilir olması” düşüncesinden kaynaklandığı gibi, bu ilke devlet faaliyetlerinin denetimi ilkesinin de ön koşuludur (Schmitt, 2008: 125).

3. HELSİNKİ ZİRVESİ'NDEN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE'DE İÇ HUKUKTA YAPILAN DÜZENLEMELERİN AB'YE ÜYELİK SÜRECİ ÜZERİNDEN OKUNMASI

Avrupa bütünleşme sürecinde hukuk devleti ilkesinin yerleşmesi ve pekişmesi, yatay ve dikey olmak üzere çift boyutlu bir gelişim süreci izlemiştir. *Yatay boyuttaki gelişim*, AB'nin kurulduğu tarihten günümüze kadar geçen süre zarfında ulusüstü alandaki yerleşme sürecini ifade etmektedir. Gerçekten, hukuk devletinin ulus devlet ekseninde mevcut olan tüm mekanizmaları, AB'nin ulusüstü hukuk düzeninde kendine özgü koşullarla doğmuş ve gelişmiştir. Ulusal hukuk düzenlerinde olduğu gibi ulusüstü alanda da, hukuk kuralları hiyerarşik bir düzende yer almaktadır. Bu düzende kurucu anlaşmalar ve bunların ekli protokolleri AB'nin anayasal belgeleri niteliğinde olup, AB organlarının işlemlerinden olan tüzükler ve yönetmelikler ise ikincil kaynaklar olarak kurucu anlaşmalara uygun olmak zorundadır. AB hukukunun bu normatif düzeni içinde yer alan üye devletlerin ulusal hukuk düzenlerinin bu birincil ve ikincil kaynaklara uygun olması gerekir. Hukuk devleti ilkesinin AB hukuk düzeninde *dikey boyuttaki gelişimi* ise, bu ilkenin üye devletlerin ulusal hukuk düzenlerindeki pekişme sürecini ifade etmektedir. Başlangıçta ekonomik hedeflere yönelik olarak kurulan Topluluk, daha güçlü bir bütünleşme arzusu ve buna bağlı olan bir genişleme eğiliminin ortaya çıkmasıyla insan hakları, hukuk devleti ve temsili demokrasinin güçlenmesi gibi hedeflere yönelmiştir. Bu hedef değişikliği ise, AB'ye üye devletler ve Türkiye gibi üyelik başvurusunda bulunan devletlerde insan haklarına ve hukuk devleti ilkesine dayanan bir hukuk düzeninin yerleşmesinde teşvik edici bir role sahip olması sonucunu doğurmuştur. 1978'de Kopenhag'da toplanan Zirve'de alınan kararlar Topluluğun siyasi plandaki bu teşvik edici rolünü açıkça göstermektedir. Zirve'de üye devletlerin hukuki ve siyasi düzenlerinin, temsili demokrasi, hukuk devleti, sosyal adalet ve insan haklarına saygı prensiplerini güvence altına alacağı ve bu prensiplere saygılı olacağı belirtilmiştir. Diğer yandan, demokrasi ve insan haklarının korunması ve bu değerlere saygı duyulması üyeliğin zorunlu şartları olarak belirlenmiştir (Yazıcı, 2009: 319-321).

Adaylık için başvuruda bulunan ülkelerin tam üyeliğe kabul edilmeden önce sağlaması gereken kriterlerin belirlendiği, 1993 tarihli Kopenhag Zirvesi'nde de üyelik için aday ülkenin, “demokrasiyi, hukukun üstünlüğünü, insan haklarını, azınlıkların sayılması ve korunmasını garanti eden kurumların istikrarını sağlamış olması” şeklindeki siyasi kriterler deklare edilmiştir. Kopenhag Zirvesi'nde AB'ye başvuran 10 MDA Ülkesi ile Kıbrıs, Malta ve Türkiye'nin tam üyeliğin gerektirdiği ekonomik ve siyasi kriterleri sağlaması halinde AB'ye üye olabileceği belirtilmiştir. Helsinki Zirvesi'nde de Türkiye ile katılım müzakerelerinin, Türkiye'nin Kopenhag siyasi kriterlerini sağlamasının ardından başlatılacağı belirtilmiştir (Karluk, 2002: 677).

Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'nin aday ülke ilan edilmesinin ardından yayınlanan, sağlanacak mali yardımları ve Türkiye'nin AB müktesebatına uyum yükümlülükleri dahil olmak üzere Kopenhag Kriterlerine uyum çerçevesinde önceliklerini kapsayan Katılım Ortaklığı Belgesi (Özer, 2009: 94)'nde yerine getirmekle yükümlü olduğu hususlar kısa ve orta vadeli olarak ikiye ayrılmaktadır. Katılım Ortaklığı Belgesi'nde Türkiye'den kısa vadede şu hususları yerine getirmesi istenmiştir: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS)'nin 10. maddesine uygun olarak ifade özgürlüğünün sağlanması, dernek kurma ve barışçıl toplantı yapma özgürlüğünün sağlanması, işkencenin önlenmesi, mahkeme öncesi tutuklamalarda daha çok düzenlemelere gidilmesi, insan hakları ihlalleriyle mücadele edilmesi, insan hakları konusunda eğitim faaliyetlerinin yoğunlaştırılması, yargının -Devlet Güvenlik Mahkemeleri (DGM'ler) de dahil olmak üzere- işleyiş ve etkinliğinin uluslararası standartlara uygun olarak iyileştirilmesi, ölüm cezasıyla ilgili fiili moratoryumun sürdürülmesi, Türk vatandaşlarının kendi anadillerinde televizyon ve radyo yayını yapmalarını yasaklayan her türlü yasal hükme son verilmesi, bütün vatandaşların ekonomik, sosyal ve kültürel olanaklarını artırıcı bir perspektifle bölgesel dengesizliklerin azaltılmasına yönelik ve özellikle Güneydoğu'daki durumun iyileştirilmesi için kapsamlı bir yaklaşımın geliştirilmesi (Usul, 2006: 201-202). Orta vadede istenen düzenlemeler ise şunlardır: Hiçbir ayrıma tabi tutulmaksızın ve din, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce ve felsefi inanç farkı gözetmeksizin tüm bireylerin insan hakları ve temel özgürlüklerden tam olarak yararlanmalarının güvence altına alınması; 1982 Anayasası'nın ve diğer ilgili mevzuatın, bütün Türk vatandaşlarının hak ve özgürlüklerini AİHS'de belirtildiği gibi güvence altına alan bir perspektifle revize edilmesi ve bu tür yasal reformların uygulanmasıyla AB'ye üye devletlerdeki uygulamalarla uyumluluk sağlanması; Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi ve tercihli Protokolü'nün, Uluslararası Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi'nin onaylanması; cezaevlerinde gözaltı koşullarının Birleşmiş Milletler Hükümlü ve Tutukluların Muamelesinde Gözetilecek Standart Asgari Kurallar ve diğer uluslararası normlara uygun şekilde düzeltilmesi, Milli Güvenlik Kurulu (MGK)'nu Avrupa devletlerine uygun olarak danışma organına dönüştürmek; ölüm cezasının kaldırılması; kültürel çeşitliliğin sağlanması ve kökenlerine bakılmaksızın bütün vatandaşların kültürel haklarının güvence altına alınması; Güneydoğu'da devam eden Olağanüstü Hal (OHAL)'in kaldırılması (Usul, 2006: 202-203).

Katılım Ortaklığı Belgesi'ne cevaben Türkiye'nin hazırladığı Ulusal Program'da yer alan öncelikler çerçevesinde, Türkiye'de kapsamlı bir reform süreci başlatılmıştır. Türkiye, çeşitli alanlarda AB ile katılım müzakerelerinin başlaması amacıyla ön şart niteliğindeki Kopenhag Siyasi Kriterleri'ne uyum konusunda gerekli düzenlemeleri, Anayasa değişiklikleri, temel yasaların revize edilmesi ve birden fazla yasanın aynı anda onanmasına yarayan uyum yasa paketleri aracılığıyla gerçekleştirmiştir (Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, 2007b: 3-4).

Türkiye'nin Ulusal Program'da yer alan öncelikleri doğrultusunda attığı ilk adım, geniş tabanlı siyasi bir iradenin sonucu olan ve 1982 Anayasası'nın 1/5'inden fazlasını değiştiren Ekim 2001 tarihli Anayasa değişikliğidir (Baltacı vd., 2012: 140). 4709 sayılı yasayla 1982 Anayasası'nda yapılan değişiklik, Anayasada bugüne kadar yapılan değişikliklerin en kapsamlısıdır. Yasayla Anayasanın temel hak ve hürriyetleri düzenleyen bölümünde yapılan değişiklikle düşünce ve ifade özgürlüğünün sınırları genişletilip, vatandaşların günlük hayatta farklı dil ve lehçe kullanmasına herhangi bir engel olmadığı belirtildiği gibi, genel hükümlerde yapılan değişikliklerle Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerin tümü için geçerli olduğu belirtilen "genel sınırlama sebepleri"ne son verilerek, AİHS sisteminde yer alan her bir hak ve hürriyetle ilgili "özel sınırlama sebepleri"nin bulunması uygulamasına geçilerek, AİHS sistemiyle uyum sağlanmıştır. Ayrıca Yasayla kişilerin yanında devletin de temel hak ve hürriyetlerin yok edilmesini amaçlayan bir faaliyette bulunamayacağı hükmü getirilmiştir. Toplu olarak işlenen suçlar bakımından azami 15 gün olarak düzenlenmiş olan gözaltı süresinin 4 güne indirilmesini öngören Yasa, konut dokunulmazlığı güvencesine hangi sebeplerle sınırlama getirileceğini yasa koyucunun takdirine bırakmadan bizzat Anayasada gösterdiği gibi, gecikmesinde sakınca bulunan hallerde yetkili merciin emriyle konuta girilebilmesi, arama yapılabilmesi ve buradaki eşyalara el konulabilmesi için emrin yazılı olarak

verilmesi ve yetkili merciin bu kararının yargıç onayına sunulması gibi önemli düzenlemeleri getirmiştir. Konut dokunulmazlığına paralel olarak, haberleşme hürriyetine hangi sebep ve usullerle müdahale edilebileceğine ilişkin hususları da değiştiren Yasa, yargıç kararı olmaksızın yapılabilecek müdahaleler için yazılı emir şartı ve yetkili merciin bu konudaki kararının 24 saat içinde görevli yargıcın onayına sunulması hükmünü de getirmiştir (Tülen, 2001: 197-198, 201-207).

Ekim 2001 tarihli Anayasa değişikliğiyle toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkı ve sınırları AİHS'ye göre yeniden düzenlenmiş olup, Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası sözleşmelerde de güvence altına alınan adil yargılanma hakkı Anayasa metnine eklenmiştir. Kamu tüzel kişilerinin elindeki basın dışı kitle haberleşme araçlarından AİHS çerçevesinde öngörülen "milli güvenlik, kamu düzeni, genel ahlak ve sağlığın korunması" amacıyla yararlanabileceği şeklinde sınırlama getiren Yasa, sözleşmeden doğan bir yükümlülüğü yerine getirememesi nedeniyle hiç kimsenin özgürlüğünden alıkonulamayacağı hükmünü getirmiştir. Yasa aynı zamanda kadın-erkek eşitliğini sağlamaya yönelik önemli hükümleri de içermektedir (Altıntaş 2008: 3-4). Yasayla MGK kararlarının tavsiye niteliğinde olduğu belirtilmiş olup, MGK'nın "devletin varlığı ve bağımsızlığı, ülkenin bütünlüğü ve bölünmezliği, toplumun huzur ve güvenliğinin korunması hususunda alınmasını zorunlu gördüğü tedbirlere ait kararlar Bakanlar Kurulunca öncelikle dikkate alınır" şeklindeki Anayasanın 118. maddesinin 3. fıkrasındaki "öncelikle dikkate alınır" ibaresi "değerlendirilir" ibaresiyle değiştirilerek MGK'yı Bakanlar Kurulunun üzerinde gösteren emredici ifade yumuşatılmıştır. Ayrıca MGK'nın yapısının daha demokratik bir görünüme kavuşturulması amacıyla da, kurulun daimi üyeleri arasına Adalet Bakanı ve Başbakan Yardımcıları da eklenerek kuruldaki sivil üye sayısı artırılmıştır (Baltacı vd., 2012: 141).

1982 Anayasası'nda bugüne kadar yapılan en kapsamlı değişikliğin gerçekleştiği 2001 yılında, 4721 sayılı yeni Türk Medeni Kanunu kabul edilmiştir. 1 Ocak 2002'de yürürlüğe giren ve kadın-erkek eşitliği, çocuk ve zayıfların korunması, dernekleşme alanlarında önemli değişiklikleri getiren Yasa, Türkiye'nin AB standartlarına uyum sağlama sürecinde bir dönüm noktasını teşkil etmektedir (Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, 2007b: 5).

6 Şubat 2002'de kabul edilip 19 Şubat 2002'de yürürlüğe giren Birinci Uyum Paketiyle (4744 sayılı Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanunla) Türk Ceza Kanunu (TCK)'nun 159. ve 312. maddelerinde, Terörle Mücadele Kanunu'nun 8. maddesinde, Devlet Güvenlik Mahkemelerinin Kuruluş ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun'un 16. maddesinde, Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu (CMUK)'nun 107. ve 128. maddelerinde değişiklikler yapılmıştır (Sancar, 2003: 89). Paketle TCK'da yapılan değişiklikle halkı düşmanlığa ya da kin beslemeye alenen tahrik suçunun "kamu düzeni için tehlikeli olabilecek şekilde" işlenmesi durumunda ceza verilmesi sağlanarak, soyut tehlike yerine somut tehlike yaklaşımı benimsenmiştir. Terörle Mücadele Kanunu'nda yapılan değişiklikle her tür propagandanın değil, yalnız "terör yöntemlerine başvurmayı özendirecek şekilde örgütle ilgili propaganda yapmak eylemi"nin cezai yaptırıma çarptırılması öngörülmüştür. Devlet Güvenlik Mahkemeleri Kanunu'nda yapılan değişiklikle gözaltı süreleri düşürülmüş, OHAL bölgesinde gözaltında bulunanlara ilişkin hükümlerde iyileşmeler yapılmış ve avukatla her zaman görüşme olanağı sağlanmıştır. CMUK'ta yapılan değişiklikle ise, tutuklu ya da gözaltına alınan bir yakının tutuklama, yakalama ve bunların uzatılmasına ilişkin kararlardan gecikmeksizin haberdar edilmesi öngörülmüştür (DPT, 2004: 8).

Birinci Uyum Paketi'nin akabinde 26 Mart 2002'de kabul edilen İkinci Uyum Paketi (4748 sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun) 9 Nisan 2002'de yürürlüğe girmiştir. İkinci Uyum Paketi'yle Basın Kanunu, Dernekler Kanunu, Devlet Güvenlik Mahkemelerinin Kuruluş ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun, Devlet Memurları Kanunu, İl İdaresi Kanunu, Jandarma Teşkilat, Görev ve Yetkileri Kanunu, Siyasi Partiler Kanunu, Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu'nda değişiklik yapılmıştır (Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, 2007a: 7). Paketle TCK'nın 312. maddesi de dahil olmak üzere, spesifik olarak

düzenlenmiş bulunan çeşitli suçlar Basın Kanunu'ndan çıkarılmış, Basın Kanunu'ndaki ceza oranlarında indirimle gidilmiştir. Ayrıca 2001 yılındaki Anayasa değişikliğine paralel olarak Basın Kanunu'nun 16. maddesinin “kanunla yasaklanmış herhangi bir dille yayın yapılmasına” ilişkin 5. fıkrası yürürlükten kaldırılarak, Basın Kanunu daha liberal hale getirilmiştir. Paketle 2001 Anayasa değişikliğiyle yapılan değişikliklere uygun olarak dernek kurucularında aranan koşullar yeniden düzenlenmiş, dernek kurma ve dernek faaliyetlerine ilişkin özgürlükler genişletilmiştir. Devlet Güvenlik Mahkemelerinin Kuruluş ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun'da adil yargılanma hakkına paralel olarak değişiklik yapan Yasayla, İl İdaresi Kanunu ile Jandarma Teşkilat, Görev ve Yetkileri Kanunu'nun “jandarma subaylarının illerde valiye, ilçelerde kaymakama” geçici olarak vekâlet etmesine olanak sağlayan hükümlerinin kaldırılmasıyla mülki idari amirlere ancak mülki idare amirliği sınıfından olanların vekâlet etmesi söz konusu olmuştur. Paketle Siyasi Partiler Kanunu'nda yapılan değişikliklerle şartların gerçekleşmesi halinde ilgili siyasi partinin kapatılması seçeneğine alternatif olarak “devlet yardımından kısmen ya da tamamen yoksun bırakılması” şeklinde bir ara yaptırım getirildiği gibi, siyasi partilerin daha özgür bir ortamda ve daha rahat bir şekilde faaliyet göstermelerini öngören düzenlemeler yapılmıştır. Devlet Memurları Kanunu'nda kusurlu memurun hatasından dolayı idarece ödenen tazminatlar için kusurlu memura rücu edilmesini öngören Yasa, Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu'nda yaptığı değişikliklerle toplantı ve gösteri yürüyüşleriyle ilgili özgürlükleri genişletmiştir (Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, 2007a: 51-57).

3 Ağustos 2002'de kabul edilip 9 Ağustos 2002'de yürürlüğe giren Üçüncü Uyum Paketi (4771 sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun) ile 1984 yılından bu yana Türkiye'de uygulanmayan ölüm cezası AİHS'nin 6. Protokolü'ne uygun olarak “savaş, yakın savaş tehlikesi ve terörizm hariç olmak üzere” kaldırılmıştır. Paketle Radyo ve Televizyon Kuruluşları Kanunu'nda yapılan değişikliklerle Türk vatandaşlarının günlük hayatlarında geleneksel olarak kullana geldikleri farklı dil ve lehçelerde yayın ve öğretim yapma hakkı üzerindeki sınırlamalar kaldırılmıştır. Ayrıca Paketle Hukuk Usulü ve Ceza Yargılaması Usulü Kanunları, ceza ve hukuk davalarında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM)'nin verdiği kararlar çerçevesinde “yargılamanın yenilenmesine” olanak sağlayacak şekilde değiştirilmiştir. Bunların yanı sıra, Paketle Türk mevzuatını AB standartlarıyla uyumlu hale getirmek amacıyla Dernekler Kanunu, Serbest Bölgeler Kanunu, Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu, Basın Kanunu, Vakıflar Kanunu ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname'de bazı önemli değişiklikler yapılmıştır (Altıntaş, 2008: 7).

Üçüncü Uyum Paketi'nin çıkarılmasının ardından 3 Kasım 2002'de yapılan genel seçimlerde, ülkede iktidar değişikliği olmuştur. Seçimlerin ardından ülke yönetimine gelen Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) iktidarı, AB perspektifini kendi varlığını da konsolide edecek şekilde politikasının eksenine oturtmuştur. AK Parti döneminde AB ilk kez Türkiye'de bir hükümetin ana programı olmuştur (Dedeoğlu, 2005: 41). AK Parti Genel Başkanı Recep Tayyip Erdoğan, seçim sonuçlarının belli olmasından itibaren AB'yi Hıristiyan kulübü olarak niteleyen selefi “Milli Görüş Hareketi” partilerinden farklı olarak, temel önceliklerinin AB'ye üyelik sürecini hızlandırmak olduğunu açıklamıştır. Bu süreçte geleneksel devletçi seçkinler Batı'dan koparken, geçmişte İslami kimlikle Batılılaşma arasında karşıtlık gören İslami kesimler ise, İslami kimliğin muhafazası için AB ile entegrasyonu gerekli olarak görmeye başlamıştır (Dağı, 2003: 179-180). Bu cemahtaki yer alan AK Parti iktidarları döneminde mevzuatın AB'ye uyumlulaştırılmasında ve AB'ye uyum paketleri çerçevesinde yapılan yasal düzenlemelerin hayata geçirilmesi hususunda son derece kararlı bir tutum izlenmiştir. Anayasada ve yasalarda birçok önemli değişiklik/düzenleme/ekleme yapılmıştır.

Bunlardan ilki, 27 Aralık 2002'de kabul edilen 4777 sayılı 2709 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun'dur. Yasayla Anayasada yapılan değişikliklerle daha önceden “ideolojik ya da anarşik eylemler” nedeniyle hüküm giyenleri kapsayan milletvekili seçilme yasağı, sadece “terör eylemlerine” katılanlara indirgenmiştir. Yasayla “bir ilin ya da seçim çevresinin, TBMM'de üyesinin kalmaması halinde, boşalmayı takip eden 90 günden

sonraki ilk Pazar günü ara seçim yapılacağı” hükmü de Anayasaya eklenmiştir (4777 Sayılı 2709 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun, md. 1-2). Anayasada değişiklik yapan Yasanın ardından 2 Ocak 2003'te TBMM'de Dördüncü Uyum Paketi (4778 sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun) kabul edilerek, 11 Ocak 2003'te yürürlüğe girmiştir. 16 yasada değişiklik öngören Paket, basın özgürlüğü alanında yeni düzenlemeler getirdiği gibi, savunma hakkını güçlendirmiş, kurulması yasak derneklerle ilgili kısıtlamaları daraltarak dernek kurma özgürlüğünün, düşünce ve ifade özgürlüğünün kapsamını genişletmiştir. Paketle TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu'nun işleyişi hızlandırılmış, memurların ve diğer kamu görevlilerinin işkence ve kötü muamele suçlarına yönelik soruşturulmalarında idari izin prosedürü kaldırılarak yargılanmalarına olanak sağlayacak düzenlemeler getirilmiş, işkence ve kötü muamele suçlarında verilen cezaların para cezasına ya da tedbirlerden herhangi birine çevrilmeyeceği ve ertelenemeyeceği hükmü getirilmiştir. Siyasi partilerin kapatılması şekillerini yeniden düzenleyen Paket, kapatma yaptırımını yerine ilgili siyasi partinin “devlet yardımından kısmen ya da tamamen yoksun bırakılması” yaptırımını getirmiştir. Ayrıca Paket, cemaat vakıflarının taşınmaz mal edinmelerine ilişkin prosedürü de kolaylaştırmıştır (Efe ve Han, 2012: 162-165).

23 Ocak 2003'te kabul edilip 4 Şubat 2003'te yürürlüğe giren Beşinci Uyum Paketi (4793 sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun), AİHM'nin “muhakemenin iadesi” ile ilgili kararları çerçevesinde Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu ve CMUK'ta değişiklikler yapmıştır (4793 Sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun, md. 5). 15 Temmuz 2003'te kabul edilip 19 Temmuz 2003'te yürürlüğe giren Altıncı Uyum Paketi (4928 Sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun) ile Yüksek Seçim Kurulu (YSK)'nun özel radyo ve televizyon kuruluşlarına yönelik yaptırım yetkisi hafifletilmiş, kamu ve özel radyo ve televizyon kuruluşları tarafından Türk vatandaşlarının günlük hayatlarında geleneksel olarak kullandıkları farklı dil ve lehçelerde yayın yapabileceği hususu düzenlenmiş, daha önceden seçimlerden önceki 7 günü kapsayan seçimlerde yayın yasağı son 24 saatle sınırlandırılmış, Sinema, Video ve Müzik Eserleri Denetleme Kurulu üyeleri arasından MGK temsilcisi çıkarıldığı gibi, sinema, video ve müzik eserleri çerçevesinde yer alan denetim konularının kapsamı daraltılmış ve bu konuda mahkemelerin ivedilikle karar vermesi hususu düzenlenerek ifade özgürlüğüne yönelik önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Paketle farklı din ve inançlara mensup bireylerin ibadet yerlerine ilişkin özgürlükleri genişletilerek, milli kültür, gelenek ve göreneklere uygun olmayan isimler konusundaki sınırlamalar kaldırılarak temel haklar konusunda; AİHS'nin 6. Protokolü'ne uygun olarak “savaş hali ve çok yakın savaş tehlikesi dışında” ölüm cezasının kaldırılması ve namus saikiyle işlenen cinayetlerle töre cinayetleri için ağır cezaların öngörülmesiyle yaşam hakkı konusunda; yönetsel yargılama hukuku bakımından AİHM kararları ışığında yargılamanın yenilenmesi olanağı getirilerek adil yargılanma hususunda önemli düzenlemeler yapılmıştır (DPT, 2004: 9-10).

30 Temmuz 2003'te kabul edilip 7 Ağustos 2003'te yürürlüğe giren Yedinci Uyum Paketi (4963 sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun) ile TCK, Terörle Mücadele Kanunu, CMUK, Askeri Mahkemelerin Kuruluş ve Yargılama Usulü Kanunu, Sayıştay Kanunu, Çocuk Mahkemelerinin Kuruluş, Görev ve Yargılama Usulü Hakkında Kanun, Dernekler Kanunu, Türk Medeni Kanunu, Vakıflar Genel Müdürlüğünün Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname, Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu, Yabancı Dil Eğitimi ve Farklı Lehçelerin Türk Vatandaşları Tarafından Öğrenilmesi Hakkında Kanun, Milli Güvenlik Kurulu Kanunu ve Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Kanunu'nu kapsayan bir dizi yasada çok sayıda önemli değişiklik yapılmıştır (Altıntaş, 2008: 8). Paketle TCK'da yapılan değişiklikle Türklüğü, Cumhuriyeti, TBMM'yi, hükümetin manevi şahsiyetini, bakanlıkları, devletin askeri ve emniyet güçlerini ya da adliyenin manevi şahsiyetini alenen tahkir ve tezyif edenler hakkında öngörülen asgari ceza 6 aya düşürüldüğü gibi, bu organları ya da kurumları tahkir ve tezyif kastı bulunmaksızın sadece eleştirmek maksadıyla yapılan yazılı, sözlü ve görüntülü düşünce açıklamaları suç kapsamından çıkarılmıştır (4963 sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına

İlişkin Kanun, md. 1). Paketle her ne sebeple olursa olsun işkence eden, zalimane, gayriinsani ya da haysiyet kırıcı muamelelere başvuran memur ya da kamu görevlisine verilecek cezalar ağırlaştırıldığı gibi, bu kapsamda yer alan suçları işleyenler hakkında soruşturma ve kovuşturmaların öncelikle ve ivedilikle ele alınması öngörülmüş; Askeri Mahkemeler Kuruluşu ve Yargılama Usulü Kanunu'nda değişiklik yapılarak barış zamanında askerleri yasalara, yeminlerine, görevlerine karşı itaatsizlik ve ihlale sevk eden, halkı askerlikten soğutmak yolunda yayın ve telkinde bulunan ve bu yönde nutuk atan sivillerin askeri mahkemelerde yargılanması usulüne son verilerek sivillerin askeri mahkemelerde yargılanma halleri azaltılmıştır (4963 sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun, md. 5-6). Sayıştay'ın mali denetimi dışında kalan Türk Silahlı Kuvvetleri dahil tüm kamu kurum ve kuruluşlarının (Cumhurbaşkanlığı hariç) Sayıştay denetimine tabi kılındığı Paketle Çocuk Mahkemelerinin Kuruluşu, Görev ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun'da değişiklik yapılarak çocuk yaş sınırı 15'ten 18'e çıkarılarak çocuk mahkemelerinin yargı yetkisi dışında kalan küçüklerin sayısı azaltılmıştır. Paketle tüzel kişilere de dernek kurma hakkı verilmiş olup (4963 sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun, md. 7-8, 11), MGK'nın danışma organı sıfatına vurgu yapılmış, toplanma aralığı da 2 aya çıkarılmıştır. Ayrıca daha önceden askerler arasından seçilen MGK sekreterinin, siviller arasından da seçilme yolunu açan Paket, Türk vatandaşlarının günlük hayatlarında geleneksel olarak kullandıkları farklı dil ve lehçelerin öğrenilmesi için, Özel Öğretim Kurumları Kanunu hükümlerine tabi olmak üzere özel kursların açılmasına, bu kurslarda ve diğer dil kurslarında aynı maksatla dil dersleri oluşturulmasına olanak tanımıştır (4963 sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun, md. 23-27).

Yedinci Uyum Paketi'nin ardından 22 Haziran 2004'te TBMM'de kabul edilen Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun'la Anayasada birçok önemli değişiklik gerçekleştirilmiştir. Yasayla Anayasasının DGM'lerin kuruluşuna ilişkin 143. madde hükmü yürürlükten kaldırılarak (5170 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun, md. 9), Türk yargı sistemi içinde DGM'lere son verilmiş, bu şekilde Katılım Ortaklığı Belgesi ve 2003 İlerleme Raporu'nda yer alan bu yöndeki beklentiler de karşılanmıştır. Yasayla savaş ve çok yakın savaş tehdidi halinde ölüm cezalarının verilebileceğini düzenleyen Anayasa hükmü tümüyle yürürlükten kaldırıldığı gibi, Anayasanın farklı maddelerinde yer alan ölüm cezasına ilişkin ifadeler de Anayasadan çıkarılmıştır. Böylece Türkiye, sadece AİHM'nin kararlarını yerine getirmekle kalmamış, aynı zamanda AİHS'nin 13 Nolu Ek Protokolü'nün onaylanması karşısındaki Anayasal engelleri de ortadan kaldırmıştır. Anayasanın eşitlik ilkesini düzenleyen ilgili maddesine kadın-erkek eşitliğine ilişkin hükümlerin eklendiği Yasayla, Anayasanın uluslararası antlaşmaların Türk pozitif hukukundaki statüsünü düzenleyen 90. maddesinin 5. fıkrasına "usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve hürriyetlere ilişkin milletlerarası antlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda, milletlerarası antlaşma hükümleri esas alınır" ifadesi eklenerek, temel hak ve hürriyetlere ilişkin uluslararası antlaşmalar Anayasa ile yasalar arasına yerleştirilmiştir. Anayasa'da yapılan bu değişiklik, Türkiye'nin taraf olduğu tüm uluslararası antlaşmaların uygulanmasını daha etkili hale getirerek özgürlük alanlarının yargısal yollarla genişletilmesine olanak sağlamıştır (Yazıcı, 2004: 13, 375-376).

2004 yılındaki Anayasa değişikliklerinin ardından 14 Temmuz 2004'te kabul edilip 21 Temmuz 2004'te yürürlüğe giren Sekizinci Uyum Paketi (5218 Sayılı Ölüm Cezasının Kaldırılması ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun) ile Anayasa değişiklikleri doğrultusunda çeşitli yasalarda yapılan değişikliklerle ölüm cezası tamamen kaldırılmış ve yerine ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası getirilmiştir. Ayrıca Paketle Yüksek Öğretim Kanunu'nda yapılan değişikliklerle Yükseköğretim Kurulu'na Genelkurmay Başkanlığı'nca bir üye seçilmesine ilişkin hüküm yürürlükten kaldırıldığı gibi, Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayınları Hakkında Kanun'da yapılan değişikliklerle Radyo ve Televizyon Üst Kurulu üyeliğine MGK Genel Sekreterliği'nce aday gösterilmesine ilişkin hüküm yürürlükten kaldırılmıştır. Paketle Telsiz Kanunu'nda yapılan değişikliklerle de MGK Genel Sekreteri, Haberleşme Yüksek Kurulu

üyelikten çıkarılmış; Küçükleri Muzır Neşriyattan Koruma Kanunu'nda yapılan değişlikle de yetkili kurula MGK tarafından bir üye seçilmesine ilişkin hüküm yürürlükten kaldırılarak sivilleşme yolunda önemli gelişmeler kaydedilmiştir (Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, 2007b: 21).

Anayasa değişlikleri ve Uyum Paketleri dışında bu dönemde AB müktesebatı gözetilerek gerçekleştirilen hukuki reformlar da önemlidir. Yukarıda değinilen yeni Türk Medeni Kanunu'nun yanı sıra, bilgiye erişim hakkının usul ve esaslarını düzenleyen Bilgi Edinme Kanunu (2003), AB'nin elektronik imzayla ilgili direktifini esas alan Elektronik İmza Kanunu (2004), modern ceza politikasının bir eseri olarak yeni Türk Ceza Kanunu (2004) (Baltacı vd., 2012: 143), aile hukukundan doğan dava ve işlerin Aile Mahkemelerinde görülmesini öngören Aile Mahkemelerinin Kuruluş, Görev ve Yargılama Usullerine Dair Kanun (2003), yargıçları, savcılarını, diğer adli personeli, avukat ve noterleri eğiterek yargının etkinliğini güçlendirmeyi amaçlayan Adalet Akademisi Kanunu (2003), insan haklarını ihlal etmeksizin maddi gerçeği ortaya çıkarmak ve savcılarının gözetimi altında delilden şüpheliye ulaşan adli polis sisteminin kurulması hedefine erişmeyi amaçlayan, koruma önlemleri olarak yeni kurumlar ve zorunlu müdafii sistemini getiren Ceza Muhakemesi Kanunu (2004), tanıklık görevinin yapılmasından sonra kişinin kimliğinin saklı tutulması ve güvenliğinin sağlanmasıyla ilgili hususları düzenlemek amacıyla Tanık Koruma Kanunu (2007) gibi yasalar diğer önemli hukuki reformları teşkil etmektedir (Altıntaş, 2008: 10-12).

AB müktesebatına uyum kapsamında yapılan Anayasa değişlikleri, AB Uyum Paketleri ve Uyum Paketleri dışında AB müktesebatıyla uyum hususu gözetilerek yapılan hukuki reformlarla Türkiye'de mevcut mevzuat değiştirilerek insan haklarının iyileştirilmesi, işkenceye karşı güvencelerin artırılması, ifade ve basın özgürlüklerinin genişletilmesi, dernekleşme, toplantı ve gösteri hürriyetinin güçlendirilmesi, kültürel hakların güçlendirilmesi, kadın-erkek eşitliğinin iyileştirilmesi ve demokrasinin pekiştirilmesi hususlarında belirgin bir gelişme kaydedilmiştir (Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, 2007b: 22). Bu da semeresini kısa sürede vermiş ve "Dünden Bugüne Türkiye-AB İlişkileri" başlıklı bölümde belirtildiği gibi, 17 Aralık 2004'te Brüksel'de gerçekleştirilen AB Devlet ve Hükümet Başkanları Zirvesi'nde, 3 Ekim 2005'te Türkiye'yle müzakerelerin başlatılması kararlaştırılmış, 3 Ekim 2005'te yapılan Katılım Konferansı'yla da Türkiye ile AB arasındaki katılım müzakerelerine başlanmıştır.

AB ile katılım müzakerelerine başlanmasının ardından ülkedeki reform süreci, hız kaybetmeden devam etmiştir. AK Parti Hükümeti tarafından 9 Nisan 2006'da Dokuzuncu Reform Paketi açıklanmıştır. Söz konusu Paketle yasaların yanı sıra, yönetsel yapılanma tedbirleri ve uluslararası sözleşmelere ilişkin çok sayıda düzenleme öngörülmüştür. Bu bağlamda Vakıflar Kanunu, İskân Kanunu, Özel Öğretim Kurumları Kanunu, Kamu Denetçiliği Kurumu Kanunu, Askeri Mahkemeler Kuruluşu ve Yargılama Usulü Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, Sayıştay Kanunu Teklifi, İdari Yargılama Usulü Kanununda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun Taslağı, Genel İdari Usul Kanunu Taslağı, Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanunda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun şeklindeki yasal düzenlemeler; yolsuzlukla mücadele konusunda koordinasyondan sorumlu bir birimin saptanması, Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı'nın reorganizasyonu şeklindeki yönetsel yapılanma tedbirleri; Birleşmiş Milletler Yolsuzlukla Mücadele Sözleşmesinin Onaylanmasına Uygun Bulunduğuna Dair Kanun Tasarısı, İnsan Hakları ve Ana Hürriyetlerini Korumaya Dair Sözleşmenin Oluşturduğu Denetim Mekanizmasının Değiştirilmesine İlişkin 14 Nolu Protokolün Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun Tasarısı şeklinde uluslararası sözleşmelere ilişkin yasal düzenlemeler öngörülmüştür (Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, 2007a: 276).

Dokuzuncu Reform Paketi'nde öngörülen yasal düzenlemelerin büyük ölçüde gerçekleştirildiği görülmektedir. Şöyle ki, 29 Haziran 2006'da Askeri Mahkemeler Kuruluşu ve Yargılama Usulü Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun TBMM'de kabul edilerek 5 Temmuz 2006'da, 19 Eylül 2006'da 5543 sayılı yeni İskân Kanunu TBMM'de kabul edilerek 26 Eylül

2006'da, 8 Şubat 2007'de 5580 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu TBMM'de kabul edilerek 14 Şubat 2007'de, 20 Şubat 2008'de 5737 sayılı Vakıflar Kanunu TBMM'de kabul edilerek 27 Şubat 2008'de, 19 Haziran 2010'da 6000 sayılı Askeri Mahkemeler Kuruluşu ve Yargılama Usulü Kanunu ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun TBMM'de kabul edilerek 30 Haziran 2010'da, 3 Aralık 2010'da 6085 sayılı Sayıştay Kanunu TBMM'de kabul edilerek 19 Aralık 2010'da, 9 Mayıs 2012'de 6304 sayılı Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun TBMM'de kabul edilerek 18 Mayıs 2012'de, 14 Haziran 2012'de 6328 sayılı Kamu Denetçiliği Kurumu Kanunu TBMM'de kabul edilerek 29 Haziran 2014'te yürürlüğe girmiştir.

Dokuzuncu Reform Paketi'nde öngörülen düzenlemelerden yürürlüğe girenler çeşitli alanlarda siyasi reform sürecinin ileriye götürülmesini sağlamıştır. Bu çerçevede, yeni İskân Kanunu'yla iskâna tabi tutulmayacak kişilere ilişkin hükümlerde ayrımcılık olarak nitelenebilecek ifadeler yasa metninden çıkarılmıştır. Askeri Mahkemeler Kuruluşu ve Yargılama Usulü Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, barış zamanında sivillerin sadece asker kişilerle birlikte işledikleri askeri suçlarda askeri mahkemelerde yargılanabileceği hükmüne yer vermektedir. Yasa ayrıca, AİHM'nin verdiği kararlar doğrultusunda, "yargılanmanın yenilenmesi" amacıyla askeri mahkemelere başvurulmasını da olanaklı kılmaktadır (Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, 2007a: 279). Yeni Özel Öğretim Kurumları Kanunu ise, özel öğretim kurumlarında Milli Eğitim Bakanlığı'nın öğretim programlarında değişiklik yapma yetkisinin onaylamaya dönüştürülmesine ve okutulacak kitaplar konusunda devlet tekelinin kaldırılmasına, özel öğretim kurumlarının reklam ve ilanlarının birer örneğinin yayımından 15 gün önce valiliğe verilmesi zorunluluğunun ve televizyonda reklam ve ilan yapma yasağının ve yabancı öğretim kurumlarının taşınmaz malları üzerindeki tasarruf yetkilerini sınırlandıran hükümlerin kaldırılmasına olanak sağlamıştır (Taşkın, 2010: 169-174). Yeni Vakıflar Kanunu ile yasanın uygulanmasının uluslararası karşılıklılık esasına dayanması, Vakıflar Meclisi (VM)'nin 5 kişiden 15 kişiye çıkarılması, VM'de mühlak ve cemaat vakfı temsilcilerinin de bulunması, vakıfların kuruluş malvarlığının Vakıflar Genel Müdürlüğü (VGM) yerine VM tarafından saptanması, şube ya da temsilcilik açmak için VGM'den izin alınması yerine sadece VGM'ye beyanda bulunulması, yabancıların vakıfların yönetim organlarında görev alabilmeleri ve kurucu olma şartına ilişkin tüm sınırlamaların kaldırılması, mal edinmek için vakıfların izin alması koşulunun kaldırılması, vakıfların uluslararası faaliyetleri ile kâr amacı güden şirket kurması ve kurulmuş şirketlere ortak olmasının izne tabi olmaktan çıkarılması, vakıfların varlıklarını sadece kamu bankalarına değil, herhangi bir bankada değerlendirmeleri gibi birçok kolaylaştırıcı düzenleme getirilmiştir (Avrupa Birliği Bakanlığı, 2012b: 37).

Sayıştay'ın faaliyetlerinde büyük ölçüde genişlemeye yol açan yeni Sayıştay Kanunu ile genel ve katma bütçeli idareler ve mahalli idarelerle sınırlı olan Sayıştay'ın denetim alanı, bunlara ek olarak özel bütçeli kuruluşlar, düzenleyici ve denetleyici kurumlar, sosyal güvenlik kurumları, sermayesinin yarısından fazlası kamu payı olan şirketler, birlikler, işletmeler, fon ve müesseselerin de denetim alanı kapsamına alınmasıyla iyice genişlemiştir. Ayrıca Yasayla Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu'nun Sayıştay'a devredilmesiyle anayasal yüksek denetim tek çatı altında toplanmış; ancak bu devirle kamu iktisadi teşebbüslerinin denetiminin Sayıştay'a bırakılmasıyla Sayıştay'ın denetim alanı daha da genişlemiştir. Yasayla mülga edilen 832 sayılı Sayıştay Kanunu Sayıştay'a kamu idarelerinin gelir, gider ve mallarını hukuka uygunluk açısından denetleme yetkisi verirken; yeni yasayla kamu idarelerinin bütün mali işlemleri denetime konu edilmekte ve bu mali işlemler sonucu düzenlenen tablolara güvence vermeyi içerecek şekilde mali denetim, uygunluk denetimi ve performans değerlendirmesi biçiminde daha geniş bir denetim alanı öngörülmüş, denetimin usul ve esasları konusunda da Sayıştay serbest bırakılmıştır (Akyel, 2011: 3-4). Askeri Mahkemeler Kuruluşu ve Yargılama Usulü Kanunu ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun'la subay üyeler mahkeme heyetinden çıkarılarak askeri mahkemelerin sadece yargıç sınıfından gelen üyelerden oluşması hususu

düzenlendiği gibi, sivillerin askeri mahkemelerde yargılanmasına daha fazla sınırlamalar getirilmiştir (Avrupa Birliği Bakanlığı, 2012a: 25, 28).

Reform Paketi çerçevesinde öngörülen uluslararası anlaşmalar da fazla zaman geçmeden onaylanmıştır. Bu bağlamda, 18 Mayıs 2006'da TBMM'de kabul edilen 5506 Sayılı Birleşmiş Milletler Yolsuzlukla Mücadele Sözleşmesinin Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun'la Birleşmiş Milletler Yolsuzlukla Mücadele Sözleşmesi'nin onaylanması uygun bulunmuştur (5506 Sayılı Birleşmiş Milletler Yolsuzlukla Mücadele Sözleşmesinin Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun, md. 1). 1 Haziran 2006'da TBMM'de kabul edilen 5512 sayılı İnsan Hakları ve Ana Hürriyetlerini Korumaya Dair Sözleşmenin Oluşturduğu Denetim Mekanizmasının Değiştirilmesine İlişkin 14 Nolu Protokolün Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun'la Avrupa Konseyi bünyesinde 13 Mayıs 2004'te imzaya açılan ve Türkiye adına 6 Ekim 2004'te imzalanan "İnsan Hakları ve Ana Hürriyetlerini Korumaya Dair Sözleşmenin Oluşturduğu Denetim Mekanizmasının Değiştirilmesine İlişkin 14 Nolu Protokol"ün onaylanması uygun bulunmuştur (5512 Sayılı İnsan Hakları ve Ana Hürriyetlerini Korumaya Dair Sözleşmenin Oluşturduğu Denetim Mekanizmasının Değiştirilmesine İlişkin 14 Nolu Protokolün Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun, md. 1). 27 Eylül 2006'da TBMM'de kabul edilen 5546 Sayılı Avrupa Sosyal Şartına Değişiklik Getiren Protokolün Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun'la 1961 tarihli Avrupa Sosyal Şartı'nın denetim sistemiyle ilgili hükümlerini değiştiren ve Türkiye tarafından 6 Ekim 2004'te imzalanan 21 Ekim 1991 tarihli Avrupa Sosyal Şartı'na Değişiklik getiren Protokol'ün onaylanması uygun bulunmuştur (5546 Sayılı Avrupa Sosyal Şartına Değişiklik Getiren Protokolün Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun, md. 1). Nihayet bu yasayla aynı günde -27 Eylül 2006'da- kabul edilen 5547 Sayılı (Gözden Geçirilmiş) Avrupa Sosyal Şartının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun'la 16 Haziran 1989 tarih ve 3581 sayılı yasayla onaylanması uygun bulunan 1961 tarihli Avrupa Sosyal Şartı'nın yerini almak üzere, Avrupa Konseyi tarafından 1996'da kabul edilen ve Türkiye tarafından 6 Ekim 2004'te imzalanan (Gözden Geçirilmiş) Avrupa Sosyal Şartı'nın beyan ve onaylanması uygun bulunmuştur (5547 Sayılı (Gözden Geçirilmiş) Avrupa Sosyal Şartının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun, md. 1).

Dokuzuncu Reform Paketi dışında da AB müktesebatına uyum kapsamında birçok yasal düzenleme yapılmıştır. Şöyle ki, 17 Şubat 2006 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren Mevzuat Hazırlama Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik"le sivil toplumun mevzuat hazırlama sürecine katılımı güçlendirilmiştir. 8 Ekim 2006 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren Kent Konseyleri Kurulmasına İlişkin Yönetmelik"le kent konseylerinin amaç ve görevleri, kent yaşamında kent vizyonunun ve hemşehrilik bilincinin geliştirilmesi, kentin kültür, tarih, hak ve hukukunun korunması, çevreye duyarlılık, sosyal yardımlaşma ve dayanışma, hesap sorma ve hesap verme, demokratik katılım, çocuk, genç, kadın ve özürülülerin toplumsal yaşama katılımını artırma gibi hususlar amaçlanmıştır. 11 Kasım 2006 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanan yönetmelikle İnsan Hakları Ulusal Komitesi'nin kurulması öngörülmüş olup, danışma organı niteliğindeki Komite, BM İnsan Hakları Eğitimi Dünya Programı'nın Türkiye'de uygulanabilmesi için eylem planı hazırlayarak onay için İnsan Hakları Üst Kurulu'na sunmak ve gerçekleştirecek eğitim çalışmalarını izlemekle sorumlu tutulmuştur (Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, 2007b: 27-29).

2 Mart 2007'de yürürlüğe giren Ceza Muhakemesi Kanunu Gereğince Müdafî ve Vekillerinin Görevlendirilmeleri ile Yapılacak Ödemelerin Usul ve Esaslarına İlişkin Yönetmelik"le şüpheli ya da sanıktan kendisine bir müdafî seçmesi, müdafî seçebilecek durumda olmadığını beyan etmesi ve talep etmesi halinde barodan bir müdafî görevlendirilmesini; şüpheli ya da sanığın çocuk, kendisini savunamayacak düzeyde malül ya da sağır ve dilsiz ya da hakkında alt sınırı 5 yıldan fazla hapis cezasını gerektiren bir suçtan dolayı soruşturma ya da kovuşturma yapılan biriye, müdafîinin olmaması koşuluyla talebi aranmaksızın barodan bir müdafî görevlendirilmesini düzenlemektedir (Ceza Muhakemesi Kanunu Gereğince Müdafî ve Vekillerinin Görevlendirilmeleri ile Yapılacak Ödemelerin Usul ve Esaslarına İlişkin Yönetmelik, md. 5). 8 Kasım 2009'da yürürlüğe giren

Hükümlü ve Tutukluların Ziyaret Edilmeleri Hakkında Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik'le hükümlü ya da tutuklunun ya da ziyaretçilerinin ziyaret esnasında Türkçeden başka bir dilde konuşma yapmalarının önündeki engeller kaldırılmıştır (Avrupa Birliği Bakanlığı, 2012b: 20). 20 Kasım 2007'de TBMM'de kabul edilerek 4 Aralık 2007'de yürürlüğe giren 5712 sayılı Ceza İnfaz Kurumları ve Tutukevleri İzleme Kurulları Kanununda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun'la infaz izleme kurulu üyelerinden en az birinin kadınlardan seçilmesi, başkanla birlikte 5 asıl ve 3 yedek üyeden oluşması hükümleri getirilerek infaz izleme kurullarının yapısı değiştirildiği gibi, kurulların ceza ve infaz kurumları ve tutukevleriyle ilgili tespitlerini ve aldıkları bilgileri değerlendirerek en az dört ayda bir rapor düzenlemesi ve cezaevi güvenliğine ilişkin hususlar müstesna olmak üzere Adalet Bakanlığı'nın her yıl bir önceki yıla ait izleme kurulları tarafından düzenlenen raporların sayısını, konularını, yerine getirilen ve getirilmeyen öneri ve gerekçelerini bir raporla kamuoyuna açıklamaları öngörülmüştür (5712 Sayılı Ceza İnfaz Kurumları ve Tutukevleri İzleme Kurulları Kanununda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun, md. 1-2). 1 Mart 2008'de yürürlüğe giren Ailenin Korunmasına Dair Kanunun Uygulanması Hakkında Yönetmelik'le aile içi şiddete maruz kalan aile fertlerinin korunması amacıyla şiddet uygulayan aile fertleri hakkında alınacak tedbirler ve bu tedbirlerin uygulanmasına ilişkin usul ve esaslar düzenlenmiştir. Kadınların güvenliğini düzenleyen bu yasal düzenlemenin yanı sıra, kadın haklarının korunması ve geliştirilmesi, kadın-erkek eşitliğinin her alanda sağlanması, kadınların siyasi hayata katılımlarının artırılması amacıyla 25 Şubat 2009'da TBMM'de Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu Kanunu kabul edilmiştir (Avrupa Birliği Bakanlığı, 2012b: 44).

2010'da ise, AB ile müzakerelere başlanmasının ardından anayasal demokrasinin tesisi bakımından önemli olan kapsamlı bir anayasa değişikliği yapılmıştır. 12 Eylül 2010'da yapılan halkoylamasıyla kabul edilen 5982 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun'un AB müktesebatında yer alan siyasi kriterlere uyumun sağlanması ve Türkiye'de siyasal sistemin daha demokratik bir yapıya doğru dönüştürülmesi yolunda atılan önemli bir adım olduğu söylenebilir (Baltacı vd., 2012: 143). Yasayla Anayasanın 10. maddesinde yapılan düzenlemeyle temel olarak kadın-erkek eşitliği bakımından kadınlar lehine alınacak tedbirlerle çocuklar, yaşlılar ve engelliler gibi sosyal bakımdan korunması gereken fertlere yönelik alınacak tedbirler açısından pozitif ayrımcılığa anayasal dayanak sağlanması amaçlanmış olup, Anayasanın 20. maddesinde yapılan değişiklikle bireylerin kendi kişisel verilerinin korunmasını isteme hakkı anayasal güvence altına alınmıştır. Anayasanın 69. maddesinde de değişiklik yapan Yasa, siyasi partilerin kapatılması davalarına TBMM'nin izin şartını ve siyasi partilerin mali denetiminin Sayıştay tarafından yapılması usulünü getirmiştir. Ayrıca partilerinin kapatılmasına neden olan milletvekilinin milletvekilliklerinin düşürülmesi uygulamasına da son verilerek, temel demokrasi ilkeleri, AİHS ve AİHM içtihatları uyarınca önemli bir değişiklik yapılmıştır. Yasayla Kamu Denetçiliği Kurumunun kurulmasına yönelik anayasal dayanak da sağlanmıştır. İnsan haklarının korunmasına daha etkin bir hukuki ve yönetsel çerçeve sağlamak amacıyla öngörülen kamu denetçiliği sistemine getirilen anayasal dayanakla yönetimin eylem ve işlemlerinin "iyi yönetim" ve "hukuka uygunluk" bakımından yargı dışı bağımsız denetime tabi tutulması ve insan haklarının korunması mekanizmasının güçlendirilmesi amaçlanmıştır (Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği Siyasi İşler Başkanlığı, 2010: 2-8). Yasayla devletin güvenliğine, anayasal düzene ve bu düzenin işleyişine karşı işlenen suçlara ait davaların her halde adliye mahkemelerinde görüleceği, savaş hali dışında asker olmayan kişilerin askeri mahkemelerde yargılanamayacağı hükmü getirilmiştir. Ayrıca Yasayla Anayasanın 146. maddesinde değişiklik yapılarak Anayasa Mahkemesi'nin üye sayısı ve üyelerin seçim usulünde değişikliğe gidilmiş, mahkemelerin bağımsızlığı ve yargıç teminatı esaslarına göre Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu'nun yapısı ve işleyişi değiştirilmiştir (5982 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, md. 15-16, 22). Nihayet Yasayla Anayasanın 148. maddesinde yapılan eklemeye Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru hakkı tanınmış; Anayasanın 51., 53., 54. ve 125. maddelerinde yapılan değişikliklerle sendika özgürlüğünün iş koluyla sınırlandırılması ve aynı iş kolunda birden fazla sendikaya üye olunamayacağı hükmü ile grev ve lokavt hakkında gereksiz sınırlamalar kaldırılmış; memur ve diğer kamu görevlilerine toplu

sözleşme hakkı tanınmıştır (Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği Siyasi İşler Başkanlığı, 2010: 5, 12).

Yapılan kapsamlı Anayasa değişikliğinin ardından, AB müktesebatına uyum çerçevesinde yapılan yasal düzenlemeler aralıksız olarak devam etmiştir. 31 Mart 2011'de Yargı Hizmetlerinin Hızlandırılması Amacıyla Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ve 26 Ağustos 2011 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanan 650 sayılı Kanun Hükmünde Kararnameyle TCK, CMUK, Terörle Mücadele Kanunu, Adli Sicil Kanunu, Adli Tıp Kurumu Kanunu, Basın Kanunu, İdari Yargılama Usulü Kanunu, Danıştay Kanunu, Hâkim ve Savcılar Kanunu, Kabahatler Kanunu ve İcra İflas Kanunu'nda değişiklik yapan 2. Yargı Paketi kabul edilmiştir. 26 Ağustos 2011'de kabul edilen 650 sayılı Adalet Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulü Hakkında Kanun ile Bazı Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Hükmünde Kararname ile siyasi kriterlerle ilişkili önemli yenilikler getirilmiştir. Bu Kanun Hükmünde Kararname ile Adalet Bakanlığı Uluslararası Hukuk ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü bünyesinde İnsan Hakları Daire Başkanlığı kurulması, Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun'da da değişiklik yapılarak tehlikeli tutuklu ve hükümlülerin dışında tutuklu ve hükümlülerin ikinci derece yakınlarının da cenazelerine katılabilmesi olanaklı hale getirilmiştir. 12 Eylül 2010'da halkoylamasıyla kabul edilen 5982 sayılı Yasa kapsamında 3 Nisan 2011'de yürürlüğe giren 6216 sayılı Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun ve 12 Temmuz 2012'de yürürlüğe giren Anayasa Mahkemesi İçtüzüğü ile Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvurular, 23 Eylül 2012 tarihi itibarıyla olanaklı hale gelmiştir (Avrupa Birliği Bakanlığı, 2012a: 30-31, 36-37).

2014 yılında da, AB'ye uyum süreci kapsamında iç hukukta yapılan düzenlemelere devam edilmiştir. 2 Mart 2014'te TBMM'de kabul edilip, 13 Mart 2014'te yürürlüğe giren 6529 Sayılı Temel Hak ve Hürriyetlerin Geliştirilmesi Amacıyla Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun'la siyasi partiler ve adaylar tarafından yapılacak her türlü propagandanın Türkçenin yanı sıra, farklı dil ve lehçelerde yapılmasına olanak tanınmıştır. Siyasi partilere tüzüklerinde yer almak ve 2 kişiden fazla olmamak koşuluyla eş genel başkanlık sistemini uygulayabilmelerine izin veren Yasa, siyasi partilerin ilçelerde örgütlenmesi için ilçe sınırları içerisindeki beldelerin en az yarısında örgütlenmesi zorunluluğunu da kaldırmıştır. Ayrıca 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu'nun ek 1. maddesinin 4. ve 5. fıkralarında değişiklik yapan Yasa ile milletvekili genel seçimlerinde toplam geçerli oyların %3'ünden fazlasını alan siyasi partilere de devlet yardımı yapılması ve bu yardımın 1 milyon Türk Lirasından az olamayacağı hükmü getirilmiştir. Ayrıca Yasa, Özel Öğretim Kurumları Kanunu hükümlerine tabi olmak üzere, Türk vatandaşlarının günlük yaşamlarında geleneksel olarak kullandıkları farklı dil ve lehçelerle eğitim ve öğretim yapmak amacıyla özel okullar açabilmesine de olanak sağlamıştır (6529 Sayılı Temel Hak ve Hürriyetlerin Geliştirilmesi Amacıyla Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, md. 1-5, 11).

Helsinki Zirvesi'nden sonra gerçekleştirilen Anayasal, yasal, kurumsal değişiklikler ve ikincil düzenlemeler incelendiğinde, Türkiye'nin AB'ye tam üyelik hedefi çerçevesinde Kopenhag siyasi kriterlerine ve AB müktesebatına uyum sağlamak amacıyla gerçekleştirdiği reformlara hızla devam ettiği görülmektedir. AB'ye üyelik sürecinde beliren ihtiyaçlar ve gelişmeler doğrultusunda, Türkiye'de birçok yasa revize edilmekte ya da yeniden yazılmaktadır. AB'nin Türkiye ile katılım müzakerelerine başlamasının ardından siyasi reformlar yavaşlamamış, aksine geçmiş reformları pekiştirici, tamamlayıcı birçok düzenlemenin yanı sıra, kapsamlı reformlar gerçekleştirilmiştir (Avrupa Birliği Bakanlığı, 2012b: 78-79). Bu reformların önemli bir kısmını teşkil eden Anayasa değişiklikleriyle Türkiye'de anayasal demokrasinin tüm kurum ve kurallarıyla işlerlik kazanması yolunda önemli bir değişim yaşanmıştır. Özellikle Helsinki Zirvesi'nden sonra gerçekleştirilen yasal ve kurumsal reformlarla Kopenhag siyasi kriterlerinin yeterli düzeyde karşılanması sonucu, Türkiye ile müzakerelerin açılması olanaklı hale gelmiştir. Katılım müzakereleri sürecinde Türkiye, siyasal yapısında, mevzuatında ve iç işleyişindeki antidemokratik öğeleri gözden geçirme ve onları demokrasinin gereklerine uygun biçimde değiştirme olanağına kavuşmuştur. Bu bağlamda yapılan Anayasa değişiklikleriyle, Anayasanın tamamına hâkim olan güvenlikçi ve birey yerine devleti

merkeze alan anlayıştan önemli ölçüde uzaklaştığı gibi, sivil demokratik bir anayasanın yapılması ve tüm kural ve kurumlarıyla anayasal bir demokrasinin kurulması yolundaki engeller de büyük ölçüde aşılmıştır (Baltacı vd., 2012: 147).

Helsinki Zirvesi'nden sonra kaydedilen yasal, yönetsel ve kurumsal gelişmeler, Katılım Ortaklığı Belgesi'nde Türkiye'nin kısa ve orta vadede yerine getirmekle yükümlü olduğu hususların büyük ölçüde gerçekleştirildiğini göstermektedir. Avrupa Komisyonu tarafından yayınlanan Türkiye İlerleme Raporlarında yer alan beklenti ve eleştiriler de bunu teyit etmektedir. Raporlardaki Türkiye'nin yönetiminde askeri bürokrasinin etkisinin azaltılarak, başta hükümet ve yasama organı olmak üzere sivillerin etkisinin artırılması şeklindeki genel beklenti, büyük ölçüde karşılanmıştır. Bu dönemde sivillerin etkisinin artmasıyla doğru orantılı olarak, sivillere yönelik izleme ve denetleme mekanizmalarına ait önerilerde de artış görülmüştür. Bu beklentilere yönelik dönüşümler de yeni yapıların teşkil edilmesinin yanı sıra, eski yapılardan bazılarının da tasfiyesiyle sonuçlanmıştır (Kerman vd., 2013: 96). Sivilleşmenin yanında demokratikleşme ve hukuk devleti konusunda kaydedilen bu gelişmelerle günümüz Türkiye'si, çok daha şeffaf ve Helsinki Zirvesi öncesinden daha özgürlükçü bir niteliğe bürünmüştür. AB'ye üyelik sürecinde gerçekleştirilen reformlar kapsamında; insan haklarını takviye doğrultusunda mevcut mevzuat güncellenmiş, işkence ve kötü muameleyle etkin mücadele yönündeki tedbirler kuvvetlendirilmiş, örgütlenme, barışçıl toplanma ve gösteri yapma ile düşünce ve ifade özgürlüğü daha ileri boyutlara taşınmış, kültürel haklar genişletilmiş, cinsler arası eşitlik güçlendirilmiş ve sivil demokrasinin Türkiye'de içselleştirilmesine olumlu katkılar sağlanmıştır (Altıntaş, 2008: 13). AB'ye üyelik sürecinde iç hukukta yapılan düzenlemeler, ülkede yapısal değişikliklere zemin hazırladığı gibi, insan hakları mevzuatının Avrupa normlarına yaklaşmasına, Türkiye'nin demokrasi ve insan hakları standartlarının yükseltilmesine katkı sağlamıştır (Efe ve Han, 2012: 185). Yapılan düzenlemelerle yönetimin yasallığı, yönetimin yargı denetimine tabi olması, anayasal yargı demetimi, yönetsel eylem ve işlemlerden dolayı bireylere verilen zararın tazminatı teminatı, yönetsel şeffaflık, yönetsel bilgi ve belgelere erişme hakkı, hukuk güvenliği ve cezaların kanuniliği, adil yargılanma hakkı, makul bir süre içinde açık duruşma ve hakkaniyete uygun biçimde dinlenme, temel hak ve özgürlüklerin anayasal güvenceye kavuşturulması, savunma hakkı, erkler ayrımı, yargı bağımsızlığı ve tarafsızlığı, yönetsel faaliyetlerin önceden bilinebilir olması gibi hukuk devletinin birçok gereğini sağlamaya ya da geliştirmeye yönelik hatırı sayılır ilerlemeler kaydedilmiştir. Kısaca Türkiye'de AB'ye üyelik sürecinde Helsinki Zirvesi'nden günümüze kadar iç hukukta yapılan düzenlemelerle hukuk devletinde büyük bir dönüşüm yaşanmış, demokrasi ve insan hakları konusunda kaydedilen gelişmelerle Türkiye, daha uygar ve yaşanabilir bir ülkeye dönüşmüştür.

SONUÇ

Avrupa bütünleşme düşüncesinin en somut ve başarılı hali olan AB ile ilişkisi 1959'da başlayan Türkiye, 12 Eylül 1963 tarihli Ankara Anlaşması'nın imzalanmasından sonra bazı kesintiler dışında Birliğe entegre olma düşüncesini sürekli canlı tutan, ülke siyasetinde AB faktörüne ön sıralarda yer veren ender ülkelerden biridir. Türkiye her ne kadar AB'ye tam üyelik başvurusunda bulunan diğer ülkelerden farklı bir süreç ve prosedüre tabi tutulsa, haksız ve taraflı uygulamalara maruz kalsa da tam üyelik hedefinden vazgeçmemiş ve bu yolda birçok yükümlülüğü üstlenmekten kaçınmamıştır. Ülkenin bu kararlı tutumu, 10-11 Aralık 1999 tarihli Helsinki Zirvesi'nde diğer aday ülkelerle eşit koşullarda AB'ye aday ülke olarak kabul edilmesine, 17 Aralık 2004'te Brüksel'de gerçekleşen AB Devlet ve Hükümet Başkanları Zirvesi'nde alınan kararla 3 Ekim 2005'te tam üyelik müzakerelerine başlanmasına yol açmış olup, günümüzde tam üyelik müzakerelerine devam edilmektedir. İzlenen meşakkatli süreçten sonra tam üyelik müzakerelerine başlanan AB'nin tarihsel gelişimine bakıldığında, başlangıçta ekonomik gerekçelerle kurulan Birliğin zamanla daha güçlü bir siyasi bütünleşme arzusu ve buna bağlı olan genişleme eğiliminin belirmesiyle insan hakları, hukuk devleti ve temsili demokrasinin güçlenmesi hedeflerine yöneldiği, Birliğe adaylık başvurusunda bulunan ülkelerin de bu hedeflere dönük belli bir gelişme düzeyine erişmesi yönündeki ortak kanaat ve zorunluluğun olduğu görülmektedir. Birliğe 1987 yılında tam üyelik başvurusunda bulunan Türkiye'ye de, 1993 tarihli Kopenhag

Zirvesi'nde saptanan siyasi ve ekonomik kriterleri sağlaması koşuluyla tam üyelik müzakerelerine başlanacağı söylenmiş olup, Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'nin aday ülke ilan edilmesinin ardından yayınlanan Katılım Ortaklığı Belgesi'nde Türkiye'nin bu kriterleri sağlamak üzere kısa ve orta vadeli olarak yerine getirmekle yükümlü olduğu hususlar sıralanmış, bu hususların yer aldığı Katılım Ortaklığı Belgesi'ne cevaben Türkiye'nin hazırladığı Ulusal Program'da yer alan öncelikler çerçevesinde ülkede kapsamlı bir reform sürecine girilmiştir.

Türkiye Anayasa değişiklikleri, uyum yasa paketleri, reform paketleri ve AB müktesebatı gözetilerek hazırlanan hukuki reformların hayata geçirildiği bu süreçte, siyasi yapısında, mevzuatında ve iç işleyişindeki anti demokratik öğeleri gözden geçirme ve demokrasinin gereklerine uygun biçimde değiştirme olanağına kavuştuğu gibi, hukuk güvenliğinin tesisi bakımından birçok yasal ve kurumsal mekanizmayı teşkil etmiş ya da harekete geçirmiştir. İfade ve basın özgürlüklerinin genişletildiği, dernekleşme, toplantı ve gösteri hürriyetinin, siyasi faaliyet serbestiyetinin, kültürel hakların, temel hak ve hürriyetlere sağlanan anayasal ve yasal güvencelerin güçlendirildiği, kadın-erkek eşitliğinin iyileştirildiği, yargı denetiminin kapsamının genişletildiği, yönetsel şeffaflığın pekiştirildiği, sivil demokrasinin önemli düzeyde içselleştirildiği, bilgi edinme hakkının yasal güvenceye kavuşturulduğu, adil yargılanma hakkı ve savunma hakkı, erkler ayrımı, yargı bağımsızlığı ve tarafsızlığı gibi hususlarda önemli gelişmelerin kaydedildiği AB'ye üyelik sürecinde Türkiye'de; devlet yerine birey öncelenmeye başlanmış, insan hakları, demokrasi ve sivilleşme konusunda Avrupa standartlarına yaklaşılmış, Helsinki Zirvesi öncesinden daha şeffaf, özgürlükçü, uygar ve yaşanabilir bir ülkeye doğru gidilmiştir. Kısacası, Türkiye'nin AB serüveni ve hukuk devleti olgusu göz önünde tutularak, Türkiye'de Helsinki Zirvesi'nden günümüze kadar iç hukukta yapılan düzenlemelerin AB'ye üyelik süreci üzerinden ele alındığı bu çalışmada, iç hukukta yapılan düzenlemelerle hukuk devletinin gereklerini sağlamaya ya da geliştirmeye yönelik hatırı sayılır ilerlemeler kaydedildiği, AB normlarına ve uygulamalarına paralel şekilde hukuk devletinde büyük bir dönüşüm yaşandığı sonucuna erişilmektedir.

KAYNAKÇA

AKŞEMSETTİNOğLU, Gökhan (2011), "Avrupa Bütünleşme Projesinin ve Genişleme Sürecinin Değişen Dinamikleri", *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 1, s. 1-18.

AKYEL, Recai (2011), "2012 Yılı Bütçe Sunuş Konuşması", www.sayistay.gov.tr/haber-duyuru/haber/sayistaybutce.docx, (16.05.2014).

6529 Sayılı Temel Hak ve Hürriyetlerin Geliştirilmesi Amacıyla Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, (13.03.2014 Tarih, 28940 Sayılı T.C. Resmi Gazete).

ALTINTAŞ, Ömer Faruk (2008), "Avrupa Birliği'ne Aday Ülke Olarak Türkiye'de AB Uyum Yasalarının İç Hukuka Etki ve Katkısı", <http://www.abgm.adalet.gov.tr/ekutuphane/AB%20uyum%20yasalar%C4%B1n%C4%B1n%20i%C3%A7%20hukuka%20etkisi%20ve%20katk%C4%B1s%C4%B1.pdf>, Erişim Tarihi: 06.03.2014.

ATAY, Ender Ethem (2013), "Yargı Bağımsızlığı ve Tarafsızlığı İlkesi İşliğinde Danıştay", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 1-2, s. 1129-1154.

Avrupa Birliği Bakanlığı (2012a), "Türk Yerel Medyası AB Yolunda Siyasi Reformlar-I", http://www.turkyerelmedyasiabyolunda.org/dosyalar/2013_rehber_04.pdf, (11.05.2014).

Avrupa Birliği Bakanlığı (2012b), "Türk Yerel Medyası AB Yolunda Siyasi Reformlar-II", http://www.turkyerelmedyasiabyolunda.org/dosyalar/2013_rehber_05.pdf, (11.05.2014).

BAKAN, Selahaddin (2005), "21. Asrın Eşliğinde Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri", Adnan Küçük, Selahaddin Bakan, Ahmet Karadağ (Ed.), *21. Yüzyılın Eşliğinde Türkiye'de Siyasal Hayat II. Cilt*, Bursa: Aktüel Yayınları, s. 1121-1141.

BALKIR, Canan (2013), "Türkiye-Avrupa Birliği Gümrük Birliği: İçerik ve Uygulama", Rıdvan Karluk ve Betül Yüce Dural (Ed.), *Avrupa Birliği ve Türkiye İlişkileri*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını, s. 26-51.

BALTACI, Cemal, Erdal, EKE, Mücahit AVCI (2012), “Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinin Türk Anayasal Demokrasisi Üzerine Etkisi”, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 2, s. 133-149.

Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği (2007a), *Avrupa Birliği Uyum Yasaları Paketleri*, Ankara: M&B Tanıtım Hizmetleri.

Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği (2007b), *Türkiye’de Siyasi Reform Uyum Paketleri ve Güncel Gelişmeler*, Ankara: M&B Tanıtım Hizmetleri.

Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği Siyasi İşler Başkanlığı (2010), “Avrupa Birliği Uyum Süreci Perspektifinden Anayasa Değişiklik Paketi”, http://www.abgs.gov.tr/files/Bas%C4%B1nMusavirlik/anayasadegisiklikpaketi_abperspektifi.pdf, (26.05.2014).

5170 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun, (22.05.2004 Tarih, 25469 Sayılı T.C. Resmi Gazete).

5506 Sayılı Birleşmiş Milletler Yolsuzlukla Mücadele Sözleşmesinin Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun, (23 Mayıs 2006 Tarih, 26177 Sayılı T.C. Resmi Gazete).

5512 Sayılı İnsan Hakları ve Ana Hürriyetlerini Korumaya Dair Sözleşmenin Oluşturduğu Denetim Mekanizmasının Değiştirilmesine İlişkin 14 Nolu Protokolün Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun, (6 Haziran 2006 Tarih, 26190 Sayılı T.C. Resmi Gazete).

5543 Sayılı İskân Kanunu, (26.09.2006 Tarih, 26301 Sayılı T.C. Resmi Gazete).

5546 Sayılı Avrupa Sosyal Şartına Değişiklik Getiren Protokolün Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun, (3 Ekim 2006 Tarih, 26308 Sayılı T.C. Resmi Gazete).

5547 Sayılı (Gözden Geçirilmiş) Avrupa Sosyal Şartının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun, (3 Ekim 2006 Tarih, 26308 Sayılı T.C. Resmi Gazete).

5712 Sayılı Ceza İnfaz Kurumları ve Tutukevleri İzleme Kurulları Kanununda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun, (04.12.2007 Tarih, 26720 Sayılı T.C. Resmi Gazete).

5737 Sayılı Vakıflar Kanunu, (27.02.2008 Tarih, 26800 Sayılı T.C. Resmi Gazete).

5982 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, (13.05.2010 Tarih, 27580 Sayılı T.C. Resmi Gazete).

BULUT, Müge (2006), *Avrupa Birliği Rehberi*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayını.

CAN, Halil, Semih, GÜNER (2006), *Hukukun Temel Kavramları*, İstanbul: Arıkan Basın Yayın Dağıtım.

CHEVALLIER, Jacques (2010), *Hukuk Devleti*, (Çev. Ertuğrul Cenk Gürcan), Ankara: İmaj Yayınevi.

ÇAĞLAYAN, Ramazan (1997), “Anayasa Mahkemesi Kararlarında Hukuk Devleti İlkesi”, *A.Ü. Erzurum Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, s. 41-54.

ÇALIŞ, Şaban H. (2005), “Türkiye’nin AB’ye Üyelik Konusu ve Helsinki Kararları”, Adnan Küçük, Selahaddin Bakan, Ahmet Karadağ (Ed.), *21. Yüzyılın Eşiğinde Türkiye’de Siyasal Hayat II. Cilt*, Bursa: Aktüel Yayınları, s. 1143-1161.

Ceza Muhakemesi Kanunu Gereğince Müdafî ve Vekillerinin Görevlendirilmeleri İle Yapılacak Ödemelerin Usul ve Esaslarına İlişkin Yönetmelik, (02.03.2007 Tarih, 26450 Sayılı T.C. Resmi Gazete).

DAĞI, İhsan (2003), *Batılılaşma Korkusu*, Ankara: Liberte Yayınları.

DEDEOĞLU, Beril (2005), “Dünden Yarına Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri”, *Siyasa*, Sayı: 1, s. 23-45.

4777 Sayılı 2709 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun, (31.12.2012 Tarih, 24980 Sayılı T.C. Resmi Gazete).

4793 Sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun, (04.02.2003 Tarih, 25014 Sayılı T.C. Resmi Gazete).

4963 Sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun, (07.08.2003 Tarih, 25192 Sayılı T.C. Resmi Gazete).

DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) (2000), “Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 2001-2005”, <http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalkinma%20Planlar/Attachments/2/plan8.pdf>, (11.03.2014).

DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) (2004), “Türkiye'nin Üyeliğinin AB'ye Muhtemel Etkileri”, <http://www.ibb.gov.tr/sites/Avrupa-Birliği/Documents/TRuyeliginAByemuhtemeletkileri.pdf> (26.04.2014).

EFE, Haydar, Seyfi, HAN (2012), “AB Uyum Yasalarının Türkiye'deki İnsan Haklarının Gelişimine Katkıları”, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 4, s. 149-188.

ERÖZDEN, Ozan (2010), “Hukuk Devleti ve Yargı Tarafsızlığının Normatif Hukuk Ötesi Boyutu”, Serap Yazıcı (Ed.), *Yargısal Düşüm: Türkiye'de Anayasa Reformuna İlişkin Değerlendirmeler ve Öneriler*, İstanbul: TESEV Yayınları, s. 9-11.

GÖZLER, Kemal (2010), *Anayasa Hukukuna Giriş Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku*, Bursa: Ekin Basın Yayın Dağıtım.

GÖZLER, Kemal (2011), *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, Bursa: Ekin Basın Yayın Dağıtım.

GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref (2002), *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları*, Ankara: Turhan Kitabevi.

GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref (2003), *Anayasa Hukuku*, Ankara: Turhan Kitabevi.

HAYEK, Friedrich A. Von (2008), “Siyasi Bir İdeal Olarak Hukuk Devleti”, (Çev. Sevdâ Gültekin Aktolga Ve Ali Rıza Çoban), Ali Rıza Çoban, Bilal Canatan, Adnan Küçük (Ed.), *Hukuk Devleti Hukukî Bir İlke Siyasî Bir İdeal*, Ankara: Adres Yayınları, s. 41-97.

HURMİ, Bahar (2008), “Avrupa Birliği ve Demokrasi Açığı Sorunu”, Rasim Özgür Dönmez ve Gökhan Telatar (Ed.), *Küreselleşen Dünyada Avrupa Birliği*, Ankara: Phoenix Yayınevi, s. 36-80.

İKİNCİOĞULLARI, Fûrûzan (1997), “Hukuk Devleti”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, s. 29-31.

KARLUK, S. Rıdvan (2002), *Avrupa Birliği ve Türkiye*, İstanbul: Beta Basım Yayın Dağıtım.

KERMAN, Uysal, Oğuzhan, ÖZALTIN, Fahrettin, Burak YERLİKAYA (2013), “Avrupa Birliği'nin Türk Kamu Yönetiminden Demokratikleşme Beklentileri: İlerleme Raporları Üzerinden Bir Analiz (1998-2012)”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 18, Sayı: 2, s. 85-99.

KOÇ, Yıldırım (2001), *Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri*, Ankara: Türk-İş Eğitim Yayınları.

KUYAKSİL, Ali (2007), “Hukuk Devleti Kavramı ve Türkiye'de Gelişimi”, *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 1-2, s. 29-43.

KÜÇÜK, Adnan (2008), “Hukuk Devleti Kavramı ve Türk Anayasa Mahkemesi Kararlarında Hukuk Devleti”, Ali Rıza Çoban, Bilal Canatan, Adnan Küçük (Ed.), *Hukuk Devleti Hukukî Bir İlke Siyasî Bir İdeal*, Ankara: Adres Yayınları, s. 351-454.

ÖZBUDUN, Ergun (19.04.2010), “HSYK Üzerinde İdeolojik Kavga”, *Star Gazetesi*.

ÖZER, Akif (2009), “Avrupa Birliğine Tam Üyeliğin Eşiğinde Türkiye”, *Yönetim ve Ekonomi*, Cilt: 16, Sayı: 1, s. 89-105.

RAZ, Joseph (2008), “Hukuk Devleti ve Erdemi”, (Çev. Bilal Canatan), Ali Rıza Çoban, Bilal Canatan, Adnan Küçük (Ed.), *Hukuk Devleti Hukukî Bir İlke Siyasî Bir İdeal*, Ankara: Adres Yayınları, s. 149-166.

SANCAR, Türkan Yalçın (2003), “Türk Ceza Kanunu'nun 159. ve 312. Maddelerinde Yapılan Değerşikliklerin Anlamı”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 52, Sayı: 1, s. 88-100.

SCHMİTT, Carl (2008), “Liberal Hukuk Devletinin İlkeleri ve Hukuk Devletinde Kanun Kavramı”, (Çev. Bilal Canatan), Ali Rıza Çoban, Bilal Canatan, Adnan Küçük (Ed.), *Hukuk Devleti Hukukî Bir İlke Siyasî Bir İdeal*, Ankara: Adres Yayınları, s. 119-145.

TAŞKIN, Pelin (2010), “5580 Sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu ve Getirdikleri”, *Ankara Barosu Dergisi*, Sayı: 2010/4, s. 159-178.

TECER, Meral (2007), *Avrupa Birliği ve Türkiye Sorular-Yanıtlar*, Ankara: TODAİE Yayınları.

TEZİÇ, Erdoğan (2009), *Anayasa Hukuku*, İstanbul: Beta Basım Yayın Dağıtım.

TÜLEN, Hikmet (2001), “3.10.2001 Tarihli ve 4709 Sayılı Kanunla Yapılan Anayasa Değişiklikleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *A.Ü. Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1-4, s. 191-243.

USUL, Ali Resul (2006), “Helsinki’den Müzakerelere Türkiye-AB İlişkileri”, Zeynep Dağı (Ed.), *Doğudan Batı’ya Dış Politika AK Partili Yıllar*, Ankara: Orion Yayınevi, s. 189-217.

YAZGIÇ, Suavi Kemal (2005), *Avrupa Birliği*, İstanbul: İnsan Yayınları.

YAZICI, Serap (2009), *Demokratikleşme Sürecinde Türkiye*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.